Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 81 (15055) ◆ 1993 чылдың апрель 30, пятница ◆ Солунга ат салган шагы 20.00. Садар өртээ 4 рубль.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ БОЛГАШ ЧАЗАК БАШТЫҢЫНЫҢ УЖУРАЖЫЫШКЫНЫ

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА). Россияның Президентизи Борис Ельцин Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлелиниң — Чазаанның Даргазы Виктор Черномырдин-биле эрткен понедельник хүнүнде ужурашкан. 1993 чылдың бирги кварталында чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң түңнелдерин Россия Чазаанга чугаалажып көөрү-биле холбашкан айтырыгларны ужуражыышкын үеинде сайгарган. Ол айтырыг талазы-биле Чазак баштыны илеткел кылыр болган.

Чаа болуп эрткен референдумуң баштайгы түңнелдерин ужуражыышкын үеинде база чугаалажып көрген.

ЧОН БОДАЛЫН ХОСТУГ ИЛЕРЕТКЕН

Иштяки-даштыкы парлалганын, массалыг информация чепсектериниң кичээнгейи бо чоокку үеде Бүгү-россия референдумунуң түңнелериниң кырында-ла турар хевирлиг. Бо талазы-биле янзы-бүрү бодалдарының, сүмелериниң, тайылбырларының чежезин ол дээр. Чамдык кижилериниң күзеп, идеген манап турганындан референдумнуң түңнелдерин сыр дедир болган, а чамдыктарның бодап турганы кара одчаан болган-даа-дыр. Канчаарга-даа демократияже чүткүүшкүннериниң база бир тиилелгези деп ону үнелээр апаар. Эрги, тоталитарлыг системаже дедир эглиишкиниң оруу чок, ам үгле бурунгаарлаар, мындыг.

Референдум эрткениниң ийи дугаар хонуунда-ла Бүгү-россия радиозунга чангыс Тыванын түңнелдери кирбээн деп буруудадыр чыгыы хөөнүг чүве чугаалап турганын ТР-ниң Төп сонгулда комиссиязының даргазы П. М. Самороков шын эвес деп санаан. Чүге дээрге бистиң улус бердинген чурум ёзугаар түңнелдерни Москваже үш дугаар хүнүнде, средада чорудар ужурлуг турган, а протоколдарны апрель 30-ге чедир чорудуп болур. Районнардан эн баштай Чөөн-Хемчик шалыпкын болуп, түңнелдерин апрель 26-да 9 шакта-ла берипкен. А эң сөөлүнде апрель 27-ниң 15 шакта Чаа-Хөл район кээн дужааган. Хоойлу ёзугаар кым-даа хажыдыышкын кылбаан. Түңнелдер 10 хонук иштинде парлалгага бердинген турар ужурлуг. А бистиң улус түңнелдерин средада санап үндүрүп алган, четвергте солуннарга ол парлаттының үүнүп келген.

Төп сонгулда комиссиязының референдумнуң түңнелдерин күш киирип, протоколдарны бадылаан хуралынга олурушкаш, республикага референдум ниитизи-биле багай эвес эрткенин база анаа ким канчаар киришкенин элээн тода билип алыр аргалыг болдум. Россия референдумунуң дөрт айтырыынга хамаарыштыр түңнелдерни П. М. Самороков илеткээн. Бо бадылаашкыннарны арай-ла нарыыдаткан чүве — моон мурнунда хааглыг деп санаттынып турган сонгулда участоктарын ажык кылып кааны. Өскээр чугаалаарга, шериг кезектериниң участоктарыдыр ийин.

Мен референдум болуп турар хүн Кызылдың 17 дугаар участогунга барганымнын бир чылдагааны — анаа херек истелгезинин үеинде хорудгал чери (СИЗО) хамааржыр болурга ону албан-биле сонуургаан мен. Кандыг-даа тайылбыр чокка, улус боттары көөрү-биле, дараазында саннарны киирип көрейн: ук участокта 2675 сонгукчу бар, оон иштинден 408 тыва аймак-сөөктүг хамааты бар, а СИЗО-да 580 санныг тыва кижи олуруп турар. Ол дугайында менээ ук комиссияның даргазы К. Д. Лопсан дыннаткан чүве. Оон-биле чугаамны, хараалаан, апрель 27-де парлаттынган материалымдан сынмас боорга казып каапкан болган. СИЗО база мурнунда хааглыг турган участок-тур.

Оон өске референдум эрттирилгезинге улуг шаптыктыг болган үүлдер чок. Төп сонгулда комиссиязынче чангыс-даа хомудал, негелде кирбээн. Өскээр чугаалаарга, чоннуң бадылаашкыннары улуг чаргы-маргы чок, тайбың эрткен-дир. А Төп сонгулда комиссиязының ажылынга саатты болган чүве үүл дээрге, оон дыннадыг негевээн ведомство-ла чок болган. Ылангыя ИХМ, Айыл чок чорук яамызы, харылзаа чери, Чазак чери, хуу хамаатылар безин төп комиссиядан санфакт негеп пат болган. Шынында оларын ындыг негелде қылыр эргези көрдүмээн турган чүве-дир, бир эвес чоннуң бадылаашкыннарының болгаш бюллетеньнерини саналгазының үеинде хайгаарал кылыр дээн болза, олар чөпшээрел-биле үгле оны чорудуп болур турган.

Ниитизи-биле референдумбиле холбашкан ажиотаж, чидиг сонуургал турганын билир-ле болгай бис. Ам үүкандыг-даа болза, референдум соовуста арткан, оон баштайгы түңнелдери көстүп келген. Ол ёзугаар Россияның чоңу Борис Ельцинин болгаш РФ-тин Чазаан деткээн, а РФ-тин улус депутаттарына бүзүрели ындыг-ла кончуг эвес болуп турар. Ынчалза-даа түңнелдер төлээлелгелиг органның ажыл-чорудулгазын шүүт-ла соксадырынче чыгаваайн турар. Өскээр чугаалаарга, Россияның чоңу эргечагырганын кайы-даа адыры болуунун албан-хүлээлгезиниң аайы-биле эки, турум, дээштиг ажылдаарын күзеп турар.

Тыванын сонгукчулары база ниитизи-биле Борис Ельцинни, оон чорудуп турар политиказын, Россия Чазаанның социал-экономиктиг ажыл-чорудулгазын деткип турар. Ынчалза-даа РФ-тин Президентизин хуусаа бетинде сонгууру эргежок чугула деп санаан хамаатыларның саны «чок» деп харылааннардан көвүдеп турар. Үшкү айтырыгга «ийе» деп харылаанларның саны —60135, а «чок» деп 54442 хамааты харылаан. Улус депутаттарының хуусаа бетинде эде сонгулдаларынга хамаарышкан дөртку айтырыгга Тыванын чоңу база «ийе» деп харылаан. Сонгулдага киришкеннерден 70384 кижи депутаттарны эде сонгууру чугула, «ийе» деп харыны берген, а «чок» деп, оларны катап-катаа эде сонгуп турган чоорул дээн уткалыг харыыларның саны — 44327.

Бистиң тыва чоңга кончуг чугула болган айтырыг —тыва черге хуу өнчү тургузар-тургуспазының дугайында дээрзи билдингир. Ол талазы-биле түңнелдерни чаа үндүрүп эгелей бээрге-ле билдингир апарган: чон «чок» деп харыны берген. Тывага черни садып болбас деп бодал шагдан тура-ла бижыг турганын билир бис. Ынчангаш маңаа түңнелдер бистиң маңаанывыс дег болган. Чүгле харын референдумнуң чер дугайында айтырыынга харыы бээринге кижилер бүдалып турганы магаттык. Чүге ынчаар даап бодай бердин дээрге, Тываның эң ырак булуңу, радио, солун-дептер белен чеде албас, харылзажыры берге районду Тожу черге хуу өнчү тургузарының талазы-биле «ийе» деп эң-не хөй харыыны берген болуп турар. Шынында барып-барып тожужулар тоолдомакта дег чараш бойдустуг черни садарынга шуут удур чон-на болгай. Харыызынга будалып турганы илден ышнажыл. Ол ышкаш Бии-Хем, Каа-Хем кожууннарның «ийе» деп харыызы өскелериндеи элээн көвей болуп турар.

Бистиң ёзулуг-ла тыва районнарывыс — Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Эрзин, Өвүр, Мөңгүн-Тайга, Чаа-Хөл, Бай-Тайга черге хуу өнчү тургуспас дээш 80-90 хуу бадылаан болуп турар. Арткан районнарының хуузу 53-тен 85 чедир. Ниитизи-биле, республика черге хуу өнчү тургузуп болбас дээш 55,1 хуу бадылаан. А черге хуу өнчү туруп болур дээн кижилерниң хуузу—11,6. Мен бодаарымга, черни сатпас дугайында бадылаашкыннарның хуузу оон көвей турар болгу дег, маңаа бажым ыжып пат болган. Ынчангаш ол дугайында Төп сонгулда комиссиязындан айтырып-даа турганымны чылдагааны ында. Оларның менээ тайылбырлааның ёзугаар 55,1 хуу дээрге сонгулда данзызынче киргеннерниң ниити санындан санап үндүртүнген болуп турар. Чүге ындыгыл дээрге, Конституцияга өскерилге негеп турар айтырыгны ниити сандан түнеэр деп референдум дугайында Хоойлуда көрүп каан.

Канчаарга-даа Тываның чоңу черге хуу өнчү тургуспас деп харыыны берген.

Референдумнуң түңнелдеринге хамаарыштыр РФ Президентизинин болгаш РФ Чазаанның кылдыныгларын моон сонгаар көре-ле бээр бие ыйнаан. Бистерге, бөдүүн чоңга, эрге-чагыргаларывыс эптигтаптыг ажылдаары күзенгит.

Надежда ЭРГЕП.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының чээрби бирги (ээлчег чок) сессиязын чыылдырар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының чээрби бирги (ээлчег чок) сессиязын 1993 чылдың май 25-те Кызыл хоорайга чыылдырар.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1993 чылдың апрель 28.

1993 чылдың май 1, 2, 3, 4 база 8, 9, 10-нуң байырлал болгаш дыштаныр хүннериниң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

Байырлал хүннери дыштаныр хүннер-биле капсырлажып турары-биле холбаштыр база РСФСР-ниң Күш-ажыл дугайында хоойлуларының кодекизинин (КЗоТ) 65 үүлүнге дүүштүр 1993 чылдың май 1, 2, 3, 4 база 8, 9, 10 хүннериин байырлал болгаш дыштаныр хүннер кыллыр санаар.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1993 чылдың апрель 29.

Дузалап көрүңер

ПРЕЗИДЕНТИГЕ АЖЫК ЧАГАА

Хүндүлүг Шериг-оол Дизажикович! Бо ажык чагааны Силерге бижиринче бистиң амыдырал-чуртталгавыс, ажы-төлүвүстүң келир үези, ол ышкаш үеринің хай-халавы албадапты.

Бистин Хорум-Даг суурувустун байдалын эки билир силер. Маңаа ийи чыл бурунгаар «Хорум-Даг» колхоз ангыланып турган. Ынчан чон хей-аттыг ажылдап эгелээннер. Ынчалза-даа ур-даа болбаанда кадыг-дошкун, аарышкылыг рыноктуг экономика эгелээн.

Чаа тургустунган колхозтун экономиказын быжыглаарынга ол дыка улуг шаптараазынныг болган. Суур чурттакчыларын хынап, шенээн-даа ышкаш, бойдустун халавы база диргелиг келген. Ол чыл дээрге эткен чылын болган үер-дир. Ол үер колхозка болгаш суурга улуг когаралды чедирген. Үер ынчан 210 гектар сиген шөлүн, 120 гектар тараа шөлүн, бир бода мал кыштаан, 6 чуртталга бажынын, харылзаа, радио чагыларын, көвүрүгүн, ооруку үеттдээн. Ынчангаш бо хүннерде чуттаарынга улуг шаптыкты болдуруп турар. Ам безин республика чергелиг электри шиитүмүнга айыылыг апарганы бисти дүвүредип тур.

Ол үеринің халавы-биле дөмисежир дээш дыка хей кыварчаар материалдарны чарыгдаан бис. Ынчангаш районнуң дыка хей бүдүрүлелериниге улуг өөлиг бис. Ажы-төлүвүс дээш доктаамал дуурээзин, коогуушкун бистерге, не хижидеге, кончуг аарлыр, ол сагыш-сеткилиистеп ыравайн чоп. Ол чүл дээрге, мынчага чедир тайга хары амдаа эриивээн, дош база чеваэр, оон калында бо хүннерде чаъс, хар-даа даап тур. Моон соонда хенертен ийи берзе, хар, дош кады эрип батса, үер суу суурувусту аптар чыгыы, оон айыылы ол хире улуг бооп тур.

Кажан айыыл аал-кодаанга кирип, бажын-балгатка чедип кээрге чурттакчылар анаа көрүп орбаан, оон-биле демиселди чорудуп турарлар. Ындыг-даа болза бистин кужувус орончок четрес-тир. Бистин берге байдалывысты тускай эртемниглер өөренип көргеш, төлевиллеп турган, кандыг-бир хемчээн алырын дилеп түр бис.

Суурнуң чагырга даргазы О. О.-Д. Куулар Кызылга болган чазак хуралынга дуза дилеп, дыннаткан түрбүже амга чедир кандыг-даа хемчеглер алдынмаан. Бо хүннерде орук, көвүрүг чок дээш автобус бээр келбеткээн. Эмчилел алыры, район төвү-биле харылзажыры дыка берге. Орук чоктун хайы-биле концепт, шин-даа көрбеткен бис.

Бо үер чүгле эткен чылын эвес, а 1986 чылдан бээр эгелээн бооп турар. Ындыг турбүже амга чедир кандыг-даа хемчег алдынмаан. Ынчангаш бо Хорум-Даг суурнуң бүгү хереэженнериниң мурнундан бижээнивис бо ажык чагааны саадал чок сайгарып көргеш, биске улуг дузалан чедиреринерге Силерден улуг-биле дилеп тур бис хүндүлүг Шериг-оол Дизажикович. Дарый шиитпирлиг хемчеглер албас болза, үер айыылына база катап таваржырывыс чугаажок апарды.

Сүрүн МОНГУШ, Людмила САРЫГЛАР, Вера КУУЛАР, Сонгулаа ОНДАР, шупту 22 кижи ат салган.
Чөөн-Хемчик район. Хорум-Даг суур.

Тыва Республиканың Чазаанда

КАССА АШАРАТТАРЫН ТУРГУЗАР

«Чурттакчы чон-биле санажылгаларны чорудуп турар үеде өнчүнүн бүгү хевирлериниң бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң база организацияларының контроль-касса машиналарын албан ажыглаан турарының дугайында» Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыын боттандырар талазы-биле хемчеглер дугайында» Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлелиниң—Чазаанның 1993 чылдың февраль 22-деги доктаалын күүсеериг-биле аңаа хамаарыштыр доктаалды Тыва Республиканың Чазаа хүлээп алган.

Ол доктаал ёзугаар өнчүнүн бүгү хевирлериниң бүдүрүлгелери, албан черлери, организациялары чурттакчы чон-биле санажылгаларга контроль-касса машиналарын:

—хоорайларга болгаш хоорай хевириниң суурларынга — 1993 чылдың июнь 1-ге чедир;

—чурттакчылыг өске черлерге — 1993 чылдың сентябрь 1-ге чедир тургузар.

Айыттынган хүүсаалар эрткен соонда чон-биле санажылгалар кылып турар бүдүрүлгелерге, албан черлеринге база организацияларга контроль-касса машиналарының чогун оларның ажылының негелдерин күүсетпээни ол деп санаар болгаш күштүг бооп турар хоойлужудулга ёзугаар харыысалга онаар.

Доктаалда айытканын ёзугаар Кызыл хоорайның болгаш районнарының чагырганары контроль-касса машиналарын септээр төптерни организастаарынга деткимче көргүзер. Өнчүнүн бүгү хевирлериниң бүдүрүлгелери, албан черлери база организациялары Тыва Республиканың Чазаанын чанында Садыг болгаш чонуун амыдырал хандырылгазының талазы-биле комитетке контроль-касса машиналары-биле хандырарынга чагыгларны киирер.

Россия Федерациязының бо талазы-биле доктаалында боттарының ажыл-чорудулгазының түскай байдалдарынга дүүштүр чондан кирип турар түүда акша-хөренгилерни контроль-касса машиналары чокка хүлээп алырын боттандырар бүдүрүлгелерниң, албан черлерниң база организацияларының данзызын РФ-тин Сан-өө яамызынга Садыг талазы-биле комитет, үндүүр албаны-биле кады тургузарын дааскан.

БИЧЕ БҮДҮРҮЛГЕЛЕР

КАА-ХЕМ суур. Кызыл районда «Шамбалыг» совхозтун тараажылары бо чылдың часкы хову ажылдарынга эки белеткенген. Ажыл-агайының механизаторлары, хову ажылчыннары часкы чер андарылгазынче кирген. Хову турлагларын маңаа баш удур белеткээн.

Совхозтун «Тараа» деп биче бүдүрүлгези (удуртукчузу Шүүче Доржуй-оол) бо чылын 3000 гектарга кызыл-тасты, 400 гектар шөлге арбайны болгаш 60 гектарга суланы чаштырар болгаш оон-даа өске культураларны тарыыр.

Мал чеми белеткээр биче бүдүрүлгенің коллективи ниитизи-биле 1415 гектар шөлге силосту, чангыс чылдыг сигенни, картофельди, сенажты база сиген далганын өстүрүп белеткээр.

Шамбалыгжылар часкы хову ажылдарынче бо хүннерде массалыы-биле кирген.

СУГГАТЧЫЛАР ШӨЛЧЕ ҮНҮПКЕН

Бай-Тайга районда «Бай-Тал» совхозтун суггатчылары суггаттыг шөлдерде ажылдап эгелей берген. Олар бо чылын 470 гектар черге тараа культуралары тарыыр. Амгы хүннерде олар 260 гектар чайгаар үнген сиген шөлүн суггарын киргиткен.

Суггатчылар бо чылын база-ла эки дүжүт алырынга бүзүреп турарлар. Ам олар Талдыг-Адырда болгаш Даштыг-Тейде тараа, сиген шөлдерин суггарын доозарының кырында келген.

Кан-оол ДЕЛГЕР.
Бай-Тайга район.
Бай-Тал суур.

ИЙИ КЫШТАГДА

«Бай-Тал» совхозтун хойжузу Шойгу Монгуш Туралыг деп черде кыштап турар. Оон коданында 240 төрүүр хой бар, төрүттүнген хураганнар онча-менди, оларның хей кезии оътка кире берген. Хойжу мал чемин кончуг камныг, чедингир кылдыр чарыгдап келгениндеи хойга болгаш чаш хураганнарга бээр сула, чарба, көккүр ногаан сиген ышлам-даа бар.

Устунде таныштырганым хойжудар ырак эвесте, кожа баалык артында кыштагла Маадыр-оод Донгактың коданы. Малчынның төрүүр 200 баш хоюндан ынча хураган менди доруттуп турар. Бо ийи кыштагның эелериниң ажы-төлүүнүн кажаа иштинде хураганнар аразында курган өдекти чаш хураганнарның үгектеринче үруп, чыды чаагай көк сигенни берип турарын көргеш, магаладым. Оон-биле кады бо ийи малчыннар кажаалар өдээ коптарып, хадүмаларын айылап эвилеп алгаш, кажаа иштинин өдээн арыглап, келир кышка белен кылдыр кылып алганнар.

Делгер КАН-ООЛ.
Бай-Тайга район.

ЧАЗАКТЫН ДЕТКИМЧЕЗИ

Россия Федерациязының Чазаа — Министрлер Чөвүлели Россияның Агроүлетпүг комплекизинге сан-хөө талазы-биле деткимче көргүзүп, 1993 чылдың январь 23-те 63 дугаалыг чүгүлү доктаалды хүлээп алган. Ында айытканы «Кедээ ажыл-агайның тараа продукциязын бүдүрүп турар колхоз, совхозтар, тараачын фермер) болгаш өске-даа тараажы ажыл-агайлар, 1993 чылда бойдустун айыылдыг болуушкуннарындан тараа культураларын камгаладып турар ажыл-агайларның камгаладылга дадывырының 50 хүүзүн Россия Федерациязының бюджединден компенсациялап бээр».

Өскээр чугаалаарга, тараа-культуразын камгаладып алган ажыл-агайлар дадывырның чүгле чартының төлээр. Россия Федерациязының кедээ ажыл-агай министринин орадакчызы Н. В. Аверьянов Россия Федерациязының сан-хөө министринин орадакчызы А. А. Краснопивцев, Россияның курунениң камгаладылга компаниязының президентизи В. В. Шахов ол доктаалда ат салган.

Бо доктаад тараажыларга аажок улуг дуза болур. Ук доктаалды барымдаалаш. Тыва Республиканың Азия төвү аттыг камгаладылга фирмазы бо чылдың апрель 23-те республиканың тараалан районнарында фирманың камгаладылга салбырларының ажылдакчылары-биле бо чылын тараа культураларын камгаалаар талазы-биле семинар эрттирген. «Азия төвү» фирманың чингине директору Е. К. Монгуш, директорунуң орадакчызы Л. М. Арланмай, улуг инспектор Л. Ы. Ооржак бо чылдың тараа культураларын камгалаар талазы-биле чаа саавырны семинарынын киржикчилеринге таныштырган.

Камгаладылганын хуусаазы кыска. Ону тарылга эгелевээнде кылыр. Ынчангаш тараажы ажыл-агайлар бо чылдын дүжүдүн бо хүннерде камгаладып алыры күзенгит-дир.

Оолчугаш КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай.

ХҮННҮҢ МЕДЭЭЛЕРИ

ЧАГЫДЫЛГА-93

Шаг-үе чежемейнин берге-даа бол, алын алгаш, чагыдылган утпа, өннүк. ын» 6 айда — 700, 3 айда — 350 рубль. ыны херек; сеткилин оон ядаравас.

Ырак-чоокта янзы-бүрү болуушкуннар, дык сүзүк, чанчыл, чарлык, төөгү, медээ, ры, чогаал, дуржулгалар, чарлаллар дээш, наныштыг өннүүн чүнү дамчытпас дээр.

Неделяда эң көвей — 5 катап үнер, омерлерин 7 килдис сиирип кылыр, иитилел-политиктиг хоочун «Шынны» арыыдавайн, чагыдып ал, часпайн баар сеп.

Ф. СП-1

Министерство связи СССР «Союзпечать»

«Шын» на газету (индекс издания)

Количество комплектов

на 1993 год по месяцам:
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

Куда
(почтовый индекс) адрес
Кому
(фамилия, инициалы)

ДОСТАВОЧНАЯ КАРТОЧКА

Ів	место	литер

на газету «Шын» (индекс издания)

Стоимость	подписка	руб. коп	Количество комплектов
	переадресовка	руб. коп	

на 1993 год по месяцам:
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

Куда
(почтовый индекс) (адрес)
Кому
(фамилия, инициалы)

СУГГАРЫЛГА СИСТЕМАЛАРЫНЫҢ САЛЫМ-ЧОЛУ

Бай-Тайга районнуң ажылагыйлары суггаттыг тарылга шөлдериниң талазы-биле республиканың өске районнарындан дулаг чок девискээрлерлиг. Хемчик, Барлык, Шүй болгаш Улуг-Ооруг деп хемнериң сутларын тарылга шөлдеринге ажыглаары көнчүг таарымчалыг. Чогум-на оон чылдагааны-биле мурнуку чылдарда районнуң совхозтарыга төлевилелдиг суггарылга каналларын хөй-биле кылдыртқан болуп турар. Анаа хөй түнүг акша-хөренги чарыгдаттынганы чугаажок билдингир. Ол үеде суггарылга системаларының тудуун Суг ажыл-агый министерствозу кылып, а ажыглалын Көдээ ажыл-агый министерствозу чорудуп турганы-биле бо хүннерде олардың төлевилел өзугаар шынарлыг кылдынганының дутайында чугаалаары берге болуп турар. Чамдык чижектерни маңаа чугаалаарга мындыг болуп турар. «Мурнакчы» совхозтуң Базарак суггарылга системазын 1972 чылда ажыглалга киргген. Бо каналды тутқан чылындан эгелеп-ле 64 га тарылга шөлү суг четпейн баар чылдагаан-биле ажыглал чок арткан. Суггарылга арыктарының иштин бетоннап турган кылганындан, оон мурнунда Буга-Дөзу, Базарак-Адаа деп чөлдерге канчаар-даа аажок хөйү-биле үнүп турган чайгаар үнген чыжыргана сыптары долузу-биле кургаан, амгы үеде ол эвээш-ле черлерде арткан.

Бо суггарылга каналының дөзүнче суг Барлык хемден кирип чыдар чүве болганда, кажан оон үстүнде туттунган Барлын-Хемчик районнуң Барлык суггарылга системазынче сугнуң унун долузу-биле дүй бооп киириптерге, «Мурнакчы» совхозтуң часкы суггарылгазы чылдын-на озалдан турар.

Ол-ла совхозтуң Шүй суггарылга системазының (тус черинде чурттакчылары ону Чаңгыс-Терек каналы деп турар) тудуу бодунуң үезинде «төөгүлүг» тудутлар санынга кирип турган. Баштайгы үелерде Чаңгыс-Терек ховузунче сугну күштүг насос станциязы дагны ажыр сордуруп аксып турган. Чаашкынналдырып суггарарынга ол суг чедишпес боорга, катап база хөй түнүг акша-хөренгини чарыгдап турган, дагны чиге казып турган, сугну тарылга шөлүнче бодунун агымыбиле ажырыпкан. Ынчалзадаа тараажыларның хилинчектини оон-биле шиитпирлеттиже бербээн. Каналдың кастынган ишкири эвээш, Шүй хемден сугну чарып балырын турар дөзү чедир кылдынмаанындан сугнуң хемчээли амдаа эвээш болуп артышаан. Оон кадында совхозта Т-150 марканың тракторлары, чаъсталдырып суггарар ДДН-100 агрегаттарны чедишпезинден Чаңгыс-Терек ховузунче сугну анаа аксып, хол-биле суггарып турары совхозка улуг каражаны, тарылга шөлүнге суг эвозиязын болдуруп турар. Бо системаның девискээринде 240 га тарылга шөлү ажыглал чок чыдып турар.

80 чылдар үезинде «Бай-Тал» совхозка 860 га тарылга шөлүн чер кырында бетон деспилер дамчып суггартынар үжурлуг суггарылга системазын эрги өртек-биле 1 млн. 330 мүн рубльге кылган. Шын эвес болгаш төлевилелди хажыдын кылганы-биле бо канал туттунгандан бээр чаңгыс-даа ажыглаттынмаан. Ону хүлээткен база хүлээп алган дутайында документилериниң совхозта чок болуп турары элдептиг. Ынчангаш бо девискээрде чыдар тарылга шөлдерин эрги арыктарны ажыглап суггарып турар, а бетон деспилер ховузларынга чүгле шаптык түүлдер болуп турар. Шак-ла ындыг деспилерни «Тээли» совхозтуң шөлдеринде 403 мүн рубльге кылган, ол база-ла төөдүр кылдынмаан, чедир ажыглаттынмайн чыдар дериг-херектелдир.

Мал чемнинин эргежок чугулазының, оон чедишпезиниң дутайында Бай-Тайганың ажыл-ишчилери, көдээ ажылагыйның тускай эртемниглери болгаш удуртуп-баштап турар даргалары эки билип турарлар. Чоокку чылдарга чедир-ле Көп-Сөөк болгаш Алаак деп черлерден мал чемин кышкы үеде безин белеткеп турган. Көп-Сөөк шыныазын кургадырынга 154 мүн (база-ла эрги өртектер-биле) рубльди чарыгдаан, а ону хөрек апаргада суггарып алыр кылдыр кылып ажылдарын чедир кылбазыны-биле ында ам мурнукузу ишкаш сиген үнместээн. Республиканың суг ажыл-агый чери ам каш чыл улаштыр Алаак деп черинде девискээрин суггаар каналды миллион ажыг рубльге (эрги өртек) кылып турар. Оон темпизи кончуг оожум, ынчангаш кажан доостуру орта билчинмес. Тудугжулар «Кызыл-Даг» совхозтуң удуртулгазы-биле кандыг-даа харылзаа чок, төлевилел болгаш смета документилерин-даа эксел көргүспээн. Амгы үеним байдалынга, акша-төгерик чогуурга, рынокка сылдаглаан, суггарылга болгаш чер ажылынга сонуургалдыг, ол дээш сүржүр база түжүр кижи-даа, албан чеви-даа эвээжээн, мындыг үе-дир бо. Үстүнде чугаалаанын хажыдыышкынар, четпестер дээш ким-даа кандыг-даа харыысалгага оналаштаанын айтыры артык эвес.

Районнуң суг ажыл-агый эргелелин дужүргеш, ону участок кылып каан. Районнуң көдээ ажыл-агый эргелелинде чер тургузуулуу, агрохимо-гидротехник болгаш үнүш камгалалының албаннары база-ла дүшкүлээн. Ажылагыйлар ховуу-шөлдерге агротехниктиг ажыллар кылып чорудатқан «артык чарыгдал» кылдыр санап турары шын эвес.

Байдал шак мындыг турда, амгы үеде бар турар суггарылга каналдарын болгаш арык-буталарны ажыглап турары кончуг четпес. Бир талазында, суггарылганың ажык-дузазы-биле көдээ ажылагый продуктуларын бүдүрер дээш эки түүлүг кылып-даа турза, өске талазында, ол-ла суггарылганы бойдустуң хоозурадыкчызы кылдыр ажыглап турары шын эвес.

Часкы суггат үезинде Барлык хемниң суун долузу-биле ховуу-шөлдерже аксып турарын үстүнде-ле айыткан болгай мен. Бир эвес хыналданы кошкадыр, олче кичээнгейни үглавас болза, Хемчик, Шүй болгаш Улуг-Ооруг деп балыктыг хемнериң суун долузу-биле ховуу-шөлдерже дүй бооптарының арталары бар.

1992 чылдың суггарылга сезонунуң үезинде хыналданы чорударга «Мурнакчы», «Бай-Тал» болгаш «Тээли» совхозтарның Чаңгыс-Терек, Ак-Тепек, Адыр-Мажалык болгаш Мажалык деп суггарылга системаларының баштарында кылгылап каан балык камгалалының демир четкилерин албан-биле көдүрүп долгап алгаш, сугну ажыглап турганы ылерээн. Оон айгыла «Мурнакчы» совхозтуң Базарак, «Бай-Тал» совхозтуң Бай-Тал болгаш Элезиниг-Хову, «Кызыл-Даг» совхозтуң Ооруг болгаш Сукпак деп суггарылга каналдарының баштарында балык камгалалдары тургустунмаан болган.

Хыналданың түннели-биле, үстүнде ады кирген ажылагыйлар штрафтаткан-даа болза, ол четпестерни эдери дээш бо хүннерге чедир кандыг-даа темчеглерни албайн келген. Келир суггарылга ажылдарынга балык камгалалы кылдынмаан чаңгыс-даа канал, арык ажыглаттынмазының дутайында шынгыы чугааны ажыл-агыйларның удуртукчуларынга кылып, тускай сагындырыг бижиктерни бергилээн. Бистиң районда арат ажыл-агыйларының хөй-биле тургустунып турарын барымдаалаш, районнуң долгандыр турар хүрээлеп болгаш бойдус курлавырларының талазы-биле эргелели чоокта чаа болуп эткен арат ажыл-агыйларының кежигүннериниң хуралынга суг, чер ажыглалының дутайында тускай чугааны база кылган.

Бо чылдың суггат ажылынга чедир Базарак каналының бажынга балык эрттирбес четкини салыптар. Ак-Терек суггарылга каналының дөзүнде дажыг сугнуң үреп кааны черлерни септеп, Бай-Тал каналының бажынга бөдүүн хевириниң балык эрттирбес четкизин садыптарын база Улуг-Ооруг системазының дөзүн, балык эрттирбес четкини салып турган, быжыглап кылып бээрин Тээлинин суг ажыл-агый участогу-биле ажыл-агыйлар дугуржуп алганнар. Бо ажылдар шупту кылдының бүде берзе, балык камгалалының дугайында берге байдал Элезиниг-Хову («Бай-Тал» совхоз) болгаш Сукпак («Кызыл-Даг» совхоз) каналдарынга артып калыр. Совхозтарның болгаш арат ажыл-агыйларының кужүн мөөнней турган бо черлерге балык камгалалын тургузары эргежок чугула. Бо негелдени күүсетпейн чыткаш, Элезиниг-Хову, Сукпак каналдарынче суг аксыр болза, «Бай-Тал» болгаш «Кызыл-Даг» совхозтарның удуртукчуларынга, ол дээш харыысалгалыг тускай эртемниглеринге Тыва Республиканың «Долгандыр турар бойдус камгалалының дутайында» Хоойлузунга дүүштүр хемчегни ап, штраф-торгаал-даа онаар апаар.

Балык-байлан камгалалының дутайында чугааны кылып турган, часкы, чайгы үелерде чурттакчылыг суурларда тараан ыяштарны болгаш хамаатыларның хуузунда огородтарын суггарынга ажыглап турар арык-буталарының дутайында база утпаза чогуур. Дөстерининде балык камгалалы кылдыымаан арыктарның сутларын бистин районда Шүй болгаш Кызыл-Даг суурларында ажыглап турар. Ынчангаш Шүй, Кызыл-Даг көдээ Советтериниң, тус чер чагыргаларының даргаларының кичээнгейин олче углап турар бис.

Николай ООРЖАК.
Бай-Тайга районнуң долгандыр турар хүрээлел болгаш бойдус курлавырларының талазы-биле эргелелиниң күрүне инспектору.

АМЫДЫРАЛДАН ТӨРҮТТҮНГЕН АЙТЫРЫГЛАР

Бо берге үеде чоннуң янзы-бүрү барааннарга хереглелдерин хандырар дээш хөй-хөй чарыгдалдарны үндүрүп турган, черниң ыраандан эккеп алган барааннарывыс садыгларда бар-даа болза, оларның өртектери улуг, хүн бүрү деннел чок өзүп турарындан, бөдүүн чон оларны садып алыр арга-шинээ эвээш болгаш, барааннарның саттынып-саарлып турары дендии оожум болуп турар. Оон уржуктарындан бистин Мөңгүн-Тайга районнуң хереглекчилер ниитилелиниң сан-хөө байдалы улуг бергедээшкиннерге таваржып турар.

Кижиниң кадыкшылынга эргежок чугула витаминнерлиг, микроэлементилерлиг ногаларның, чимистерниң, картофельдиң болгаш өске-даа дүрген үреличел аъш-чем аймааның база-ла өртек-үнези аар болгаш дыка оожум саттынып, үр чыткаш, шынары кудулап, харын-даа дыка хөй шуут үрелип турар. Оларның өртектерин чиигедиринге, а шуут үрелгенин үндүр бижиринге улуг-улуг түүнер үнүп турар.

Өртектер аартаан, а ажылагый база амыдырал-чуртталга эки талазынче шоолуг өскерилге чок болуп турарындан барааннар чедишпезин ажыглап, бир черден бараан садып алгаш, өске черге баргаш, ону каш дакпыр улуг өртектерге садып турар «коммерсантылар» көвүдээн, а бөдүүн чон ядаралхоозуралга таваржып турар.

Көдээ чонну барааннар-биле хандырар садыг организацияларының сан-хөө байдалы, чоннуң барааннар-биле хандырылгазы база чоннуң амыдырал-чуртталгазының деннели «илбилеп каан долгандырыгда» тактагайланып калган чүве дег хилинчектиг байдалда чоруп турун берген.

Бөдүүн чон күрүнеден эвээшбиче дузаламчыны ап-даа турар болза, ол саарылга экономиказынче шилчиишкиниң аагын шыдажып эртеринге чогуур дуза болбайн турары билдингир.

Кандыг-даа демократтыг, эрге-хоойлулуг күрүнеге хамааты кижи кандыг-даа ниити өнчүге бодунуң үлүүн киргеш, оон үнерде, ол үлүүн алыр база бодунуң өнчү салгакчыларынга дамчыдар эргелиг болгай. А бисте кижилер колхозтарга мал-маганын, кажаа-хонажын берипкеш, бүгү назынында куллар дег байдалга ажылдап, хилинчектенип чорааш, кырып мөчүй бергенде колхозтан азы бодунуң үлүүн алыр база ажытөлүнге дамчыдар аргазы эргези чок болганы ол бе?

Хураап алгаш барган хуу малды бир дугаарында чонга халаска эгидип, хуужудар ужурлуг чүвени бисте чүгле совхозтарны коллективтиг бүдүүлге чери деп адыын солааш, бүгү чүвени биеэги хевээр арттырып каарга, чүүдаа эки талазынче өскерилбес, харын-даа дам-на эвээжеп төнүп бар чыдар, мал-маган шуут чоорту когу үстүп болур. Ниитиниң малының баш санының чылдан чылче эвээжеп турарын бо чылдың февраль 27-де үнген № 38 «Шын» солуунда Седен Хертектин «Боданганы ботка херек. Канчаарыл?» деп үүлүнде Тыва Республиканың Дээди Совединиң Аграр политика болгаш экология комитединиң даргазы П. С. Кара-Салдың мал бажының байдалының дугайында адаан санчурагайларындан көрүп орарга, республикада мал-маганның ниити саны 844,6 мүн баш, чылда ортумаа-биле өлүп-хорап турары 321,9 мүн баш болуп турарын бодааргa мунгаранчыг. Оон аңгыда чиндип, оор алганы — 34,0 мүн баш. Чылда барык бүгү малдың 29,6 хуузу өлүп-хорап, чидип турар ышкажыл.

Бо чылдың март 30-де үнген № 58 «Шын» солунда Президент Б. Н. Ельцинниң «1993 чылда Россия Федерациязының чонунуң амыдырал деннелин экижидер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында» Чарлыында боттанып турар экономиктиг чаартылгаларның социал угланыышкынарын күштелдирер болгаш чоннуң амыдырал деннелиниң улам ынай кудулаашкынын болдурбазы-биле күүсекчи эрге-чагырганың бүгү органнары экономиканы болгаш сан-хөөну экижидери-биле холбашкан шиитпирлерни белеткээрде база боттандырарда оларның социал уржуктарын болгаш чоннуң амыдырал деннелинге салдарын барымдаалап көөрүн айытканы бо айтырыгга дорт хамаарылгалыг деп бодаар мен.

Москвадан мал-маганны чонга халаска хуужудун, үлеп бээр дугайында чарлык дөмей-ле үнмес. Чүге дээрге Россияга коллективизация үезинде мал-маганны колхозтарже бистиң Тывага дег чүс-чүзү-биле эвес, а чүгле

Хууда бодал

ийи-бирлеп, улуг дизе, он шаа башты дужаан турган-на болгай, а ында чоннуң амыдыралының деннели бистен ушчок бедик турган болгай.

Шынап-ла, чон бөгүн база келир үеде эки чурттазын, бот-хандырылга, саарылга экономиказынче шилчиишкинни дүргедетсин деп бодаар болза, кожавыс Моолдан үлегер-чижек алгаш, ниити малдың 80-90 хуузун дарый, бо чайдан орайтатпайн, чонга дедир эгидери чугула. Халас алгаш барган малды халас эгитпеске, чон ону садып алыр акшаны кайыын тып алырыл?

Тыва нацияның ниити аталдарын базып, сеткил-сагыжын дүвүредип, хилинчеквуланы болу берген таарымча чок янзы-бүрү багай чүүлдериниң чоорту тыптып, көвүдеп келгениниң кол чылдагаанарының бирээзи — мал-маганывысты колхозтарже аппаарга, чоорту мал-маган азырап, оон сүдүнден янзы-бүрү чемнер, кежинден, дүгүнден идик-хеп болгаш өске-даа херектиг чүүлдер кылып, амыдырап чораан мергежливисти, мал-маганывыска ынакшылды колдуунда чидирип бар чыдар бис деп бодаар мен. Шаанда тывалар шупту малдарны саап, садыгда быштактардан амданыг баскан быштакты, шала шыксымаар ажыг эвес курган ааржыны изиг чөкпек-биле кады кудуп ап, сүттен кылган өске-даа чемнерни соодукчу чокта-даа үр үеде үрелбес, амданыг янзы-бүрү чемнерни четчирп-биле белеткеп ап, амыдыран чораан болгай.

Ниитинин өнчүзүнде шээр малдарны, белерни, харын-даа сарлыктарны мынча чылдар иштинде колдуунда сагбайн келгениниң түннелинде, дөртен ажыг хардан куду назылыг хөй-хөй кижилер ак чемнериин хөй кезиниин адын-даа, амданын-даа билбес болгай. Мал продуктулары аъш-чемнерни хөй чылдар иштинде норма чедир чивейн келгениндеи дыка хөй кижилер янзы-бүрү аарыг-хоочулуг, харын-даа чамдыктары назы чедир чурттаайн барганын эмчилеривис чугаалап турар. Бо үеде херек кырында хөй малмаганыг, оон сүдүнден национал чемнерни кылып билир мергежилди эдилеп чоруурлар колдуунда хөй чылдарда малчыннап ажылдап келген малчыннарывыс, улуг назылыг кижилеривис-ле болгай. А мал ажылында үр эвес ажылдап турарларда дөмей-ле мал-маган көөгүс эвээш.

Мал ажылын үндезиин-биле өскертпейн, малчыннарының ай санында алыр акша-шалының, амыдырал-чуртталгазының байдалдарын дарый чогуур деннелче көдүрбес болза, Соңгу чүкте чамдык ивилери үстүп төнгеш, ивилер азырап амыдыраар мергежилин, национал чаачылдарын шуут уткан улустар дег болуп, малывыс шуут төнүп каары ырак эвес.

Республикада мал-маганның баш санының дүргениниге эвээжеп турарын чугаалап, эп-көвүн хереглеп турган, федерация фондуунче дужаар эттиг хемчээлин элээн кызырарын чедип алыр болза эки деп бодаар мен.

Бистиң райондан өске районнарда чон картофельди, ногаларны, кат-чимистерни өстүрүп, катты, тоорукту четчири-биле белеткеп ап, тарааны, мал чеми үнүштерни база тарып ап, сигеннин кезип белеткеп ап, кандыг-даа малдарны, куштарны болгаш азырал коданнарны-даа азырап, бай-шыдалдыг, акша-хөренгилиг чурттап болур аргазы бар. Чон акша-хөренгилиг болганда, ында садыг организациязының экономиктиг байдалы экижип сайзыраарының база аргазы бар. А бисте, Мөңгүн-Тайгада, агаар-бойдустуң байдалы берге, Соңгу чүкте-биле дөмей болганындан, мында амыдырал — чүгле кыш, чай чок чер өттүүр мал-маганда.

Ногаалар, чимистер өстүрүп амыдыраарының чаңгыс аргазы — чиик өртектиг энергия-биле, хүн энергия-биле чылыдар кыш, чай-даа үезинде ногаалар, кат-чимистерни өстүрүп, чонну хандырып шыдаар теплицаларлыг бүдүрүлге черин тургузар болза эки. Чонну өртек-үнези чиик картофель-биле хандырарының аргазын база дарый дилеп тывары чугуда деп бодаар мен.

Районда шупту 1446 өг-бүле бар. Оларның иштинде 461-и шуут мал-маган чок, а эвээш мал-маганныг, бешалды хире өшкүлүг, бир хаванныг азы чаңгыс инектиг өг-бүлелер безин бар. Бодунуң мал-маганын азырап чоруурлар-биле мал кадарып ажылдап чоруур коллективтиг бүдүрүлге черлериниң кадарчылары каттышкаш, чүгле 251 өг-бүле болуп турар. Бо черге шаанда (эвээш санныг) ядыла дээн өг-бүлелер 70-80 хире баш чер базар малдыг чораанар. Олар чайын хөй малдыг аалдар-биле кады хонуп алгаш, олардан саар малдарны ачылап алгаш, сүттен кылып чемнерни белеткеп ап чораанар болгай.

Районда чыл эгезкиде ниитиниң малы 60800 баш турган. Эрткен чылын шупту 19334 баш мал өлүп хораан. Чылда ортумаа-биле малдың 24,1 хуузу өлүп хорап турар ышкажыл.

Хереглекчилер ниитилелиниң ажылынга база бир шаптыктыг чүве — банкыга хоктаамал акша чедишпес боору. Ынчангаш шалыңа, пенсиядаа үлээр акшаны дыка үр бербейн туруп бээр. Оон-биле чергелештир чамдык кижилер «коммерсантылардың» чажыды-биле эккелген зар өртектиг арагаларын садып ижишкеш, оода нормалап садар барааннарны безин садып албайн баарлар-дыр.

Довудан КАРА-САЛ.
Мугур-Аксы суур.

УРУГЛАРНЫҢ ЧАЙГЫ ДЫШТАНЫЛГАЗЫНГА

1993 чылда уругларның болгаш элээдилериниң чайгы дыштанылгазын организаттаарынга соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында доктаалды Тыва Республиканың Чазаа болгаш профэвилелдериниң Тыва республика төвүлели хүлээп алган. Үстүнде айтырыг талазы-биле Россия Федерациязының Чазааның бо чылдың март 3-те хүлээп алганы 189 дугаарлыг доктаалынга үндезилээш, чайгы дыштанылга үезинде уругларның эки дыштанын алырын хандырары-биле районнарның болгаш Кызыл хоорайның чагырга даргаларынга, адырлар аймы-биле профэвилел рескомнарынга, министерстволарга болгаш ведомстволарга чугуур айтыышкыннарны Тыва Республиканың Чазааның, профэвилелдериниң республика төвүлелиниң кады хүлээп алган доктаалында айыткан. Ында айтын турары болза:

— уругларны кадыкшылдыга албан черлеринче чорударының путёвкаларының өртээн социал камгалалдың акшазындан оларның өртээнин 50 хуузун төлээр;

— уругларның путёвкаларының өртээн, лагерьлерже баарының, дедир кээриниң чарыгдалдарын эгидер талазыбиле хемчеглерни алыр;

— уругларга болгаш элээдилерге кадыкшылдыга лагерьлеринге социал-экономиктиг дуза чедирер талазы-биле дарый хемчеглерни алыр, оларның ажылдавайн баар чоруун болдурбас, уруглар лагерьлерин 1993 чылдың май 25-те белен турарын хандырар;

— боттарының балансызында уруглар лагерьлерлиг министерстволарның, ведомстволарның болгаш бүдүүлгелериниң удуртукчуларынга бүгү талалыг деткимчени көргүзер.

Ол ышкаш уругларны оларның массалыг дыштанылга черлеринге чедиреринге айыл чок чорукту хандырарын Иштики херектер министерствозунга, уруглар дыштаныр лагерьлерни бедик мергежилдиг эмчи кадрлар-биле хандырарын, эмнер-биле, эмнелгениң дерилгелери-биле хандырарын, дыштанын турар уругларны, ында ажылдап турар башкыларны халас эмизээрин Кадык камгалал министерствозунга, уруглар лагерьлеринге чедишейн турар чүүлдерни, акша-төгерикти дилеп тыварын, чогуур үезинде лагерьлерни акшаландырарын Аныяктар херектериниң талазыбиле министерствога болгаш Сан-хөө министерствозунга дааскан.

Тыва Республиканың Өредилге министерствозу-биле кады өскүстерни, ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларны, хөй уругларлыг өг-бүлелерден, хандырылгазы кошкак өг-бүлелерден келген уругларны дыштандырар болгаш кадыкшыдар талазы-биле ажылдарны чорударын Чоннуң социал камгалал министерствозунга дааскан.

Уругларның чайгы дыштанылгазын харылаар ажылда киржип турарларның семинар-хуралын организаттаан эрттирерин, 1993 чылдың май 1-ге чедир уруглар лагерьлерин кижизидикчи башкыларбиле, вожатыйлар-биле, күшкультура талазы-биле инструкторлар-биле четчелээрин хандырарын, ол ышкаш начальниктерни, улуг вожатыйларны, отряд вожатыйларын башкылардан, студентилердеи, спортчулардан четчелээрин, кадыкшыл сезону доозулган соонда совхозтар аразының лагерьлерин районнарның өредилге килдистериниң балансызынга хүлээдирин Өредилге министерствозунга, Культура министерствозунга, Аныяктар херектериниң талазы-биле министерствога, Күшкультура болгаш спорт талазы-биле күркомитетке дааскан.

1993 чылдың май 20-ге чедир дыштанылга лагерьлерин сезоннар аайы-биле четчелээрин хандырарын, уругларның хүндүсү лагерьлерин калбартырын Тыва Республиканың Өредилге министерствозунга, районнар чагырга даргаларының, Кызыл хоорай чагырга даргаларынга дааскан.

Уругларның болгаш элээдилериниң чайгы дыштанылгазының түннелдериниң дугайында отчёту Тыва Республиканың Чазаанга болгаш Профэвилелдериниң республика төвүлелинге 1993 чылдың октябрь 1-ге чедир берген турарын, совхозтар аразының уруглар лагерьлерин районнарның өредилге килдистеринин балансызынга дамчыдып бээринге белеткеирин Көдээ ажыл-агый министерствозунга дааскан.

Уруглар лагерьлерин аъшчем продуктулары-биле үзүктел чок хандырарын, Кызылдың кооператив техникумучилищезинге лагерьлерге ажылдаар поварларны белеткээрин республиканың Садыг болгаш амыдырал хандырылга талазы-биле күркомитединге, Хереглекчилер эвилелинге ол-ла доктаал-биле дааскан.

Уругларның чайгы дыштанылгазын организаттаар талазы-биле республика комиссиязының составын бадылаан. Оон даргазынга — Чазак Даргазының оралакчызы Б. С. Шыырапты, оралакчызынга — профресөвүлелдиң даргазының оралакчызы Г. И. Насюрюнну киргген.

БАШКЫЛАР ЧЫЫЖЫ

Социал башкыларның республика семинары апрель айда Межегей школазынга болуп эткен. Анаа район бүрүзүнден башкылар киришкен.

Семинарның киржикчилеринге Россияның Өредилге академиязының социал педагогика төвүнүң улуг эртем ажылдакчызы Мария Петровна Гурьянова, Россияның Уруглар болгаш аныяктар талазы-биле инициативтиг төвүнүң директоры Галина Васильевна Ермоленко, Тываның социал педагогика болгаш социал ажылдар талазы-биле Межегейде төвүнүң директору Кара-кыс Кожай-ооловна Монгуш «Социал педагогиканың сайзыралының перспективалары» деп темага илеткел кылганнар.

Баштайгы хүн ужуражылга кежээзи-биле эгелээн уран талантызын келген эш-өөрүнге бараалгадыр, район бүрүзү концерттерни көргүскен. Ылангыя бай-тайгажыларның көргүскен номерлери солун болган. Келген аалчылар Виктор Иргиттиң (Тээли) «Межегейни» ырлаанын, Базыр Иргиттиң (Тээли-3) сыгыртканын онзалап демдеглээнвер.

Социал башкыларның ажылы кидин-не хөгжүп кел чыдар деп чүвени башкылар илеткелдеринге демдеглеп, чижектер кырынга көргүзүп турдулар.

Межегей— социал педагогиканың төвү. Оон башкыларының ажылы солун болгаш түннелдиг болуп турары өөрүнүг.

Байыр-оол ХЕРТЕК.

ПРОВЕРЬТЕ ПРАВИЛЬНОСТЬ ОФОРМЛЕНИЯ АБОНЕМЕНТА!

На абонементе должен быть проставлен оттиск кассовой машины.

При оформлении подписки (переадресовки) без кассовой машины на абонементе проставляется оттиск календарного штемпеля отделения связи. В этом случае абонемент выдается подписчику с квитанцией об оплате стоимости подписки (переадресовки).

Для оформления подписки на газету или журнал, а также для переадресования издания бланк абонемента с доставочной карточкой заполняется подписчиком чернилами, разборчиво, без сокращений, в соответствии с условиями, изложенными в каталоге Союзпечати.

Заполнение месячных клеток при переадресовании издания, а также клеток «ПВ — МЕСТО» производится работниками предприятий связи и Роспечати.

МӨГЕН-БҮРЕНДЕ АМЫДЫРАЛ

Экии, редакция!

Силерже бо чагааны биживес аргам чок болду. Бо бистиң чурттап орар төрээн суурувустуң салым-чолун силер бүгүдеге таныштырыксадым.

«Мөген-Бүрен» совхоз хой ажыл-агыйлыг, мында ногаа аймаан өстүрбейн турар, чүге дизе чай дурту кыска, күс эрте дүжер. Ынчангаш бистиң совхозувустуң амыдыралы чүгле мал продукциязындан хамааржыр, эт, дүк, сүттү, саржагны садып-сайгаргаш, ынчан барып акша алыр.

Совхозта малчыннарының алыр шалыны хөлчок куду деннелде, бир айда —6-7 мүн акша боор, а малчын кодан бүрүзүнде 300 ажыг хой бар. Садыгла чаңгыс шоодай далганныг өртээ 7 мүн акша ажыг, чүгле далган, тараа эвес, кижиниң өске-даа ижерчири, кедер хеви бар болгай.

Суурда эмиелге, школа, садиктерде ажылдап турар улустуң айда алыр шалыны 20-30 мүн чедип турар, а совхоз ажылчыннарының алыр акшазының эвээжин көрүнер даан. Мында амыдралдың кара чаңгыс дөзү—мал ажылы. Ол хиреде малчыннарже шоолуг кичээнгей салбас, материалдыг дузаны эвээш көргүзүп турар. Мал-маганга чиртир сиген тывылбас, ону район иштиндеи кезип кылып алыр чер чок, чылдың-на ишкээр районнар девискээринден ону кылып, садып ап турар. Ол сиген часка база четпес, четсе-ле, февраль айга чедер, час база кончуг узун, соок болур. Чазып мал хөлчок чудап баксыраар-дыр.

Оттулар ыяш, хөмүр-даш айтырыы база кончуг берге, бисте бир тонна хөмүрүнүң өртээ 3750 акша, оода-ла малчыннарга чиигелдени чүге кылбас чүве ийик.

Совхозта 4 малчын бригада бар, а башкарып турар даргаларывыс шуут 30-40 хире кижи конторада олуруп турар, а оларның акша-шалыңы дөмей-ле малчыннардан үнүп турар болгай. Хей даргаларның малчыннарга чогум хөрээ чүү боор. Бир эвес амыдырал шуут бергедей берзе, бригада бүрүзү ангыланып, биче бүдүүлге азы арат ажыл-агыйынче шилчип чоруй барып болур болгай. Үеним байдалы мындыг-дыр. Ынчан шак ол конторада улузувус канчаарыл?

Ам ниити чурттагдавыс дугайында бижип көрейн. Суурувусту чырык-биле хандырып турар 3 дизель-мотор бар. Эртен 8 шактан 9 шакка чедир, дүште 2 шактан 3 шакка чедир, кежээ 5 шактан 11 шакка чедир ажылдап турар. Ол моторларывыс үрелир болза, суурнуң чартыы чырык чок каар, оон ыцай артык мотор чок. Чырык чокта клубка кежээлер-даа болбас, кино-даа үнмес, хлеб быжырар бажың, чунар-бажың дээш, өске-даа черлер ажылдавайн баар. Ол ышкаш бензин база удаадараа үзүктели бээри ховар эвес.

Ам бо үеде суурда ажыл чок аныяктар көвүдээн, оларны ажылладыпкы дег ындыг черлер чок бооп турар. Корум-чурум баксыраап, аныяктарның арага-дарыже сундулуу кончуг көскү бооп турар, күш-культура ажылы шуут сула салдынган.

Суурда 4 чыл бурунгаар туттунган спортзал бар, ол ам-даа одалга системазы кылдынмаанындан ажыглалче кирбээн. Уруглар сады база щак мындыг байдалда туруп турар. Улуг, чаагай бо спортзал ажыглалга кире бээр чүве болза, аныяктарга кончуг-ла эки болур ийик.

Корум-чурумнуң кошкаарыгга база бир багай салдар чедирип турар чүве болза—кожахелбээ турарывыс моолдар, казактар база үзүк-соксаал чок, дүне-хүндүс садыг-саарылга кылып кээп турарында. Оон ыцай өскээртен кээп турар «коммерсантылар бис» дижир «караа тотпастар» база арага-дарыны кандыг-даа үеде хостуг садып, кылаштажып чоруурлар. Чаңгыс шил водканы 1000 акшага чедир садып турар. Бо бүгү чурум үрекчилеринге суурда участок шагдаазының чок болуп турары азы оон орта ажылдавайн турары деткимче болуп турар.

Суурда оорлажыр чорук кончуг көвүдээн, черле оор албаан садыг-магазин, складывыс-даа чок. Ону истеп, тып турган шагдаа кижи-даа чок. Кандыг-бир черни оорлап каапканда, бир неделя суг болганда районнардан шагдаалар четкилеп келир, изии-биле истеп, дилээр чүве болза, оорларны чүге тудуп ап болбас деп.

Суурувуста чурттаар орансава чедишпес. Бажын-балгат тудуг материалдары чогундан ей-шаанда туттунмайн турар. Машина-балгат айтырыы, кывар-чаар материалдар аймаа, артык кезектер, орук дээш дыка көвей үүлдер бисти дүвүредип турар.

Чоокта чаа Мөңгүн-Тайга биле Тожу районнарны Соңгу чүкке деңнээр деп чугаа үнүп турган болгай. Тожуну деңнээш, Мөңгүн-Тайганы чүге деннеевейн барганыл? Чылдаганы чүдел? Бистиң-биле кожа чыдар Даг-Алтайның Коч-Агач району Соңгу чүктүн деннелинде болгай. Оларга бодаарга, бис оон берге байдалда, менги хар кырында чурттап олурар чон-дур бис.

Каш чыл бурунгаар бистиң депутаттарывыс маңаа ГЭС тудар деп аазааш чоруткан улус болгай, мынчага дээр ону тудар-тутпазы-даа билдинмес. Ол депутаттар база катап бистиң-биле ужуражып келир болза, эки хире-дир. Чагаамны доозуп тура, бо материалды чырыкче үндүрерин дилээр кижи-дир мен. Мында бижиттинген чүүлдерни номчааш, даргаларым боданыр чадавастар.

Сергей ӨСКЕН.
Спорт инструктору.
Мөңгүн-Тайга район.

Чиңгине директор-биле интервью

УШТУНУП ҮНЕ БЭЭР БООР БИС

«Тыва даг-дүгү» комбинат бүдүрүп турары даг-дүгүн сайгарып, чадааш база хереглекчилер чок болуп турары-биле бүрүп дүжериниң кырында келген деп «дидир-дидир» чугаалар чоруп турар. Шыиап-ла харын, Тываның улуг бүдүрүлгезиниң салымхуузу кижи бүрүзүн дүвүредип дурары чөп. Мында чөптүг чылдагаанар база бар болдур эвеспе. Экономиктиг харылзаалар үстүп, керээлиг хүлээлгелер күүсеттинмейн туруп бээрге, даг-дүгү бүдүрериниң хемчээли база ону сайгарары дыка кызырылганы шын. Черле ынчаш чогум чүү болу бергенил, комбинаттың салым-хуузу канчаар шиитширеттинип турарыл? Солуниуң номчукчуларын дүвүредип турар бо айтырыгларга харыы бээр сорулга-биле Барыын-Хемчик районга сургакчылап чедип, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың чиңгине директору, Тыва Республиканың улус депутады Геннадий Викторович Парамзин-биле ужуражып, оон каш айтырыглар салган ужурумдаа ында чүве. Чиңгине директор-биле бистиң арада болган чугааны моон адаанда парладывыс.

— Бо чылдың бирги кварталы төнүп калды. Удуртун турарыңар комбинаттың ниити байдалы, сан-хөө байдалы кандыг болду, Геннадий Викторович?

— Мактанышкы дег чүве чок. Байдалывыс, шынап-ла, берге. Чыда өлүр чылан эвес. Үениң негелдези ынчан барган чүве болганда, рынок үезинде дириг артар даг-дүгүн шыдаар шаавыс-биле ажылдап-ла тур бис. Бо эрткен айларның дүргүзүнде бүдүрүлгевисти чаңгыс-даа хүн иштинде аная тургусепайн ажылдап-ла келдивис. Эрткен чылын харың каш хүн, каш неделя иштинде ажылдавайн баар турдувус. Бо чылын ындыг чүве болбады. Кылыр ажылывыстың хемчээли эвээжеп турары шын. Эрткен чылдың бирги кварталы-биле денней чугаалаар болза, бо чылдың бирги кварталында даг-дүгү бүдүрүп үндүрерин 2,4 катап кудулаттывыс. Апрель айда даг-дүгү бүдүрери элээн көвүдээн. Биригээр чугаалаарга, апрельде 6 муң тонна даг-дүгү бүдүрдүвүс.

— Даг-дүгү бүдүрери чоп кончуг эвээжеп бадып келгени ол. Ол үнүп-биле холбашканы?

— Даг-дүгү бүдүрери дээрге-ле ону садып-сайгарарындан, хереглекчилерден улуг хамааржыр. Чүвениң шыны херек. Солуниуң номчукчуларынга моны ажыы-биле чугаалап каайн. Бөгүнде бистин бүдүрүп турар даг-дүгүвүстү доктаамал хереглепки дег хереглекчилер чок бооп турар чүве-дир ийин. Бистен даг-дүгү ап, хереглеп турар черлер кезек када ажылдай каапкаш, оон соксап каар, оон база катап ажылдап эгелей бээр болгаш, даг-дүгүниг хереглелдин эвээжеп турар бир чылдагааны ол. Шак мындыг болурга бистиң комбинаттың ажылынга дыка салдарлыг боор чүве-дир ийин. Сан-хөө байдалывыстың-даа бергедеп турар бир чылдагааны ында.

Хереглекчилер чок болуп көөрге, бо чылдың январь-февраль айларда бедик сорттуг рудалар болбаазырадыр шеривисти кезек када хаар ужурга база таварыштывыс. Бистин санап турарывыс-биле алырга, бо пехти шуут хаап кааптап-даа болза ажырбас хире. Чүге дээрге бо чылын 90 муң тонна даг-дүгүнге чаңгыр кирген. Бо хире хемчээлдиг даг-дүгүн чаңгыс цех бүдүрүптер арга бар. Март айда даг-дүгүниң сайгарылгазы элээн өзе берди. Ынчангаш март 11-ден эгелеп бедик сорттуг руда болбаазырадыр пехти катап ажылдадып эгелединвис. Бо пехти ажылдадып эгелээривиске даг-дүгүн бүдүрери арбыдай берген бир чылдагааны ол.

— Сан-хөө талазы-биле байдалынарны элээн делгереңгей чугаалап берип көрүңнерем. Даг-дүгүн хереглекчилерже үндүрүп чорудып турар болгай силер. Бөгүнде оларның силерге өре-ширези чеже хирел?

— Сан-хөө байдалывыс берге деп үстүнде чугааладым. Бистиң бүдүрген даг-дүгүвүстү хереглеп турар черлер, апрель 1-нин байдалы-биле алырга, биске 292 миллион рубль өрелиг. Эрткен чылдан бээр санашпайн келген хереглекчилеривис безин бар. Олар биске 150 миллион рубль өрелиг. Ол дээрге эрги өртектер-биле санаттынып турар өрешире-дир. Чаа өртек-биле санаар болза, бо санаар эндерлип каар ыйнаан. Бистин хереглекчилеривис чогуур үезинде санашпайн туруп бээргe, акша-төгериг талазы-биле бергедеп келгеш, доктаамал чээли алыр улус-тур бис. Даг-дүгү бүдүрүп ажылдап турар боорувуска, биске чээлиин берип, бисти деткип турары деткимче-дир деп билип турар бис.

— Бо берге байдалдан канчап уштунуп үнүп алыр бодап турар силер?

— Бүдүрүп турар продукциявыс — даг-дүгүн хамаарышпас күрүнелер чурттарынче база даштыкы чурттарже садып-саарраш, бо тургустунуп келген берге сан-хөө байдалывыстан уштунуп үнер аргазын дилеп турар бис. Даг-дүгүн ол-бо чурттарга садып-саарын турграш, бо берге байдалдан уштунуп үне бээр боор бис. Эрткен чылын Венгрия, Сонгу Көрей болгаш Тунис-биле керээ чарып алгаш, бо чурттарже даг-дүгү чорудып турдувус. Венгрияже 3 муң тонна, Сонгу Көрейже 1000 тонна, Тунисче 1000 тонна даг-дүгүн чүдүрүп чоруттувус. Керээни чарып-даа алгаш даг-дүгүн чүдүрүп чорударывыска-даа, Сонгу Көрейден биске кирер үжурлуг 306 муң долларны мынчага чедир ап чадап тур бис. Амгы өртек-үне-биле бистин акшавыска онааштыр санаарга 210 миллион рубль-дир ийин. Оон бээр 7 ай чеде берди. Ынчалза-даа кижи аразынга өре чыдыыр эвес, ону чеде чоокку үеде аптар боор бис. Дүгуруштурукчуларывыстың база багай ажылыдыр.

— Бо чурттардан ангыда өске кайы чурттар-биле керээ чарып алган ажылдап турар силер?

— Апрель айдан эгелеп Кыдатче даг-дүгү чорудуп эгелединвис. Январь айда бөлүк специалистер-биле кады Кыдатка чорааш, 6 муң 300 тонна даг-дүгү бээр дугайында керээ чардывыс. Ынчалза-даа ол керээни ораажылга аргазы-биле чорудары көрдүнген. Мында чамдык шаптараазынар база тургустунуп келди. Бо чылдың февраль 1-ден эгелеп даштыкы чурттарже үндүр сөөртүр продукцияга үндүрүг онаар дугайында Россияның Чазаның доктаалы „үнген. Ораажылга аргазы-биле чарган керээвис ёзугаар Кыдаттан бараанар алыр болган улус болгай бис. Ол бараанарны алыр деп бодаар болза, 200 миллион ажыг рубльдин үндүрүүн база төлээр апаар-дыр. Чогум-на ынчангаш бо керээни эде көргеш, бистиң берип турар даг-дүгүвүстүң чартыын валюта-биле, чартыын бараан-биле санажыр кылдыр кыдат талабиле чугаа кылып тур бис.

Венгрияга 3 муң тонна даг-дүгү бээр кылдыр чаа керээ чарып алдывыс. Хүлээнгенде күштүг. Ынчангаш апрельден эгелеп даг-дүгүн бо чуртче чүдүрүп чорудун эгелей бердивис. Индияга даг-дүгү бээр дугайында керээни ажылдап кылгаш, доозуп алган бис. Ол керээни бүдүн чылда чаргаа. 25 муң тонна даг-дүгүн Индияже чорудар бис. Май айда чорудуп эгелей бээр бис. Керээ чаарда ыяап-ла дугуруштурукчулар дамчыштыр ажылдаар апаар боор чүве-дир ийин. Ажылдап алган акша-төгериивистиң кезик-чамдыызын ол дугуруштурукчуларывыска база төлээр.

— Дугуржулга кылыптар кижилериңер чок болгаш, өске кижилер дамчыштыр дугуржулга кылып турар шыкажыл силер?

— Чурттар аразынга садыт-саарылга кылып чорбаан болгаш, арга-дуржулгавыс чок улус-тур бис ийин. Өөренип алыр деп чүве база бар болдур ийин. Бо талазы-биле специалистеривис чок болгаш, өске кижилернин дузазын ажыглап турарывыс ол. Чоорту оларның дузазындан ойталап кааптар боор бис. Чоокку хүннерде Кызыл хоорайда Агропромбанкыга бодувустун валюта агар санывысты ажыдып алыр деп тур бис. Венгрияга, Индияга даг-дүгү саткаш, киирип алган валютавысты Тыва Республиканың иштинге саарар бодап турар бис. Моон мурнунда бистин саткан даг-дүгүвүстен кирген валютаны Красноярскиге орнап хуулдургаш, оон кирген акшаны агар санывыска киирип ап турдувус.

Делегей харылзааларының болгаш даштыкы экономиктиг харылзаалар министерствозун чоокта чаа түргүзүп алдывыс. Ынчангаш мен бодаарымга чаа түргүстүнган ол министерство бистин бүдүрүп турар даг-дүгүвүстү даштыкы чурттарга садып-сайгарарынче база кичээнгейни углаидырза эки боор. Бөгүн даг-дүгү делегей рынокунда эң үнелиг боон турар болдур эвеспе. Даг-дүгү дээрге-ле валюта ышкажыл. Чижээ, Венгрияга 3 муң тонна даг-дүгү садыптар болзувусса, оон 1 миллион 200 муң долларны киирип ап болур ышкажыл бис. Мен бодаарымга, алдынын соонда, даг-дүгү ийнги черге турар үжүрлүг.

— Эрткен чылдың декабрь төнчүледир Тыва Республиканың Чазаа Ак-Довурак хоорайга хамаарыштыр тускай доктаал хүлээп алган чүве болгай. Чазактың ол доктаалы комбинаттың салым-хуузунга база салдарлыг болганы чугаажок. Бо дугайты чүү чугаалап болур силер, Геннадий Викторович?

— Тыва Республиканың Чазаа бистерге, ак-довуракчыларга үнелеп четпес детки-мчени көргүскен деп, комбинаттың бүгү ажыл-ишчилери санап турар бис. Сан-хөө байдалывыс, черле ынчаш ниити байдалывыс баксырап келирге ындыг чүве ийикпе, орус дылга чугаалажыр специалистеривис чоруп туруп бергеи. Бо чылдың эрткен бирги кварталында безин 37 специалист көжүп чоруй барды. Ол бүдүрүлгеге улуг саатты болур чүве-дир. Ынчангаш бисте ажылдап турар специалистеривисти ажылга арттырып алыры-биле бо айтырыгны Чазак деңнелинге чедир чугаалашса деп бодаар кижи мен. Специалистерник керээ чарып алгаш, ажылдаар системазынче кирип көрээдаа канчап баар деп? Сонгаартан келген специалистерни керээ ёзугаар ажылдаткаш, боттарывыстың национал кадрларывысты чүге өөредип ап болбас бис? Комбинаттың күсели-биле 6 кижини дээди болгаш ортумак өөредилге черлериниде өөредип турар бис. 35 кижи бот-өөредилге-биле өөренип турар. Ол бистиң хереглеливиске четпес. Далай суунга дамды-биле дөмей чүведир ийин.

Инженер-техниктиг ажылдакчыларның база ортумак звенонун специалистерин организастыг чыылда ёзугаар ажылдатса эки деп бодаар мен. Черле ынчан «Тыва кобальт», «Каа-Хем» хөмүрдаш разрези база бистин комбинатка ажылдаар специалистерни белеткээр үе келген. Бо айтырыгны каш удаа көдүрүп келдим. Оон чүү-даа бүтпейн тур. Чылыг дамчыдар электри төвүн ап көрээл. Ол дээрге — Ак-Довурак хоорайның түрээ-дир. Маная ажылдаар ужурлуг дээди эртемниг 7 кижи херек. ЧЭТ-тиң директору бөгүнде чок бооп турар.

Ак-Довурак хоорайның талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаалын күүседир талазы-биле боттуг хемчегларни дарый алыры чугула дээрзин комбинаттың ишчилери билип турар бис. Ол доктаал бистиң комбинатка дорт хамаарылгалыг. Ынчангаш комбинадывыс буурап дүшпезин дээш бүгү хемчегларни алыр ужурлуг бис.

— Ажыы-биле чугаа кылганынар дээш четтирдивис, Геннадий Викторович!

Манай-оол ОЮН чугаалашкан.

Алексей Карашпаевич АК-ООЛ

1993 чылдың апрель 28-те чуртталгазының 81-ги чылында аар болгаш үргүлчүлелдиг аарыгдан Ада-чурттуң Улуг дайынының база иштики херектер органнарының хоочуну иштики албанның халажылгада майору Алексей Карашпаевич Ак-оол мөчээн.

А. К. Ак-оол 1912 чылдың декабрь 15-те Тываның Бии-Хем кожуунунуң Ээрбек сумузунга арат өг-бүлеге төрүттүнген. Бодунуң күшажылчы намдарын 1930 чылда Бии-Хем кожуунунуң «Өөкке» трактористээни-биле эгелээн. 1934-40 чылдарда Тываның автотранспорт конторазының, Тыва Арат Республиказының МАР-да бүрүн эргелиг төлээ чериниң болгаш Тываның Араттың Революсчу намынын ТК-зының чолаачызы бооп ажылдап чораан. 1941 чылдан 1944 чылга чедир Тываның Арат-революстуг шериниң аттыг шериг полугунун, 1 Украин фронтунун ийнги курлавыр аттыг шериг полугунун дайынчызы турган. 1944 чылдан 1946 чылга чедир ТАРН ТК-га чолаачылаан. 1946 чылдан 1963 чылга чедир ИХМ-ниң кеземче хереэниң истелгезиниң улуг опертөлээзи бооп ажылдап чораан.

Ажылдап турганының үезинде Иркутскиде милицияның ийи чылдыг ортумак школазын дооскан болгаш истелгеге чээрби чыл дургузунда ажылдап келгеш.

1963 чылдан 1970 чылга чедир № 2 эдип чазаар күшажыл колониязынга улуг опертөлээ, начальниктиң дежурный дузалакчызы бооп ажылдап чораан.

1970 чылдан бээр Л. К. Ак-оол ачы-хавыязы дээш чедип алганы хүндүлүг дыштанылгага турган.

Иштики херектер органнарынга ажылдап турган чылдарының үезинде ол бодун кызымак, даалгаларны дүрген күүседир болгаш ак сеткилдиг ажылдакчы кылдыр көргүзүп шыдаан. Ажылының дуржулгазы аажок улуг кижи болгаш бодунуң чагыргазында турарларга, кады ажылдап турган эш-өөрүнге боттуг дузаны доктаамал көргүзүп, иштики херектер органнарының ажылдакчыларының бедик хүндүткелин чаалап алган. Республиканың Хоочуннар чөвүлелинин болгаш Иштики херектер органнарының хоочуннар чөвүлелинин ажылынга идепкейлиг киржип келген.

А. К. Ак-оол Деражно хоорайның хүндүлүг хамаатызы, Республика орденинин (ТАР), Ада-чурттуң Улуг дайынын орденинин бирги, ийнги чергелериниң кавалери, дыка хөй дайынчы медальдарның эдилекчизи чораан. Фронтуже эки тура-биле аъттанып турган хүнү—1943 чылдың сентябрь 1-ни ол эки сактыр чораан. Ровно хоорай дээш тулчуушкунну, Дубно хоорайны эжелеп алганын ол кажан-даа утпаан. Украинаның дыка хөй чурттакчыларлыг черлерин хостаарынга ол киришкен.

...Ада-чурттуң Улуг дайыны доозулган, ынчалза-даа гвардейжи А. К. Ак-оол дайынчы турушка арткан. Ол чаңгыс эвес катап, дайын чылдарында-биле дөмей, бодунуң амытынын артынга каап, ак сеткилдиг чурттаар болгаш ажылдаар хөңну чок кижилер-биле демиселин уламчылаан.

Тайбың үеде чедип алганы шаңнал-макталдарын ол дайынчы шаңналдар-биле дөмей үнелеп көөр чораан, а оларның саны база эвээш эвес: «Эрес-маадырлыг күшажыл», Ленинчи юбилейлиг медальдар, «Ак сеткилдиг албан-хүлээлге дээш» деп медальдың I, II болгаш III чергелери, «Хөй-ниитиниң корумчурумун камгалаарының талазы-биле тергинин эки албан дээш», «Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 20 чылы», «ССРЭ-ниң Чепсектиг күштериниң 50 чылы» медальдар болгаш «Милицияның тергиини» деп хөрек демдээ.

А. К. Ак-оол амыдыралчы идепкейлиг туружу, кижилерге эки сеткилдин болгаш бодун тогдунмас, бөлүүн чоруубиле ылгалдыг чораан.

Алексей Карашпаевич Ак-оолдуң чыраткылыг тураскаалы бистиң чүректеривисте кезээде артар.

Тыва Республиканың ИХМ-ниң коллегия кежигүннери: В. Б. Кара-Сал, С. С.-Б. Мойгуш, Д. К. Куулар, Ш. М. Шойжун, Д. Б. Ховалыг, П. В. Сосков, Р. Д. Нутис, Б. А. Узум, В. П. Хомутов, Хоочуннар чөвүлелинин даргазы милицияның халажылгада полковниги П. П. Селиванов.

Хоочуннарның республика чөвүлелинин кежигүннери Т. Ч. Норбу, Н. Н. Макаренко, Т. К. Биче-оол, Г. Д. Довааадор, А. И. Канунников.

МАЛЧЫН ӨГ-БҮЛЕ

Сүт-Хөл районунуң «Кызыл-Тайга» совхозунуң хоочун малчыны, Тыва Республиканың алдарлыг малчыны, «Күшажылдың хоочуну» медальының эдилекчизи Э. Б. Ооржакка чоокта чаа ужураштым. Ынчан Эзер-оол Бойдаевич болдунуң ажыл амыдыралының дугайын меңээ кысказыбиле таныштырган:

— Бистиң өг-бүлевис үжен ажыг чыл дургузунда мал кадарын ажылдадывыс. Бодум пенсиялап алган мен. Оон улуг кадарчы хүлээлгемни өөм ишти Чылбак Чүвүрековнага хүлээдип берген мен. Кадаймы улуг кадарчының хүлээлгезин күүсетпишаан, дузалакчы кадарчылары — уруу Светлана Эзер-ооловна, күдээзи Александр Токович Ондарлар-биле кады Көжээниң Кара-Суг-Аксында кыштаавыста 403 сергени кадарып, оларны кыштан онча-меиди ажырып, кададын экижидип, хөй продукцияны алыр дээш кызымак ажылдап турарлар.

Кыштаглаашныңа хынамчалыг белеткеннип алыр чанчылдыг бис. Эрткен чылын база ынчалдывыс. Боттарывыс күжүвүс-биле 10 тонна сигенни белеткээш, кыштаавыска сараттап алган бис. Курраг өдек кыжын херек. Ону база четчири-биле курлап алдывыс.

Бир эки чүве — кыштаавысты таарымчалыг черле тудуп кааны. Хат-шуурган-даа келирге бедик даглар дуглап алган ыжык чер болгаш дыка эки. Дөлем-даа, делгемдаа одарлыг оран чүве. Бо кыштагны моон-даа сонгаар ажыглаар сорулга-биле чаа өшку кажаазын, ийи чурттарга бажыңын тудуп алганнар.

Малга бээри-биле совхозтан суна алган. Ынчалза-даа дус шуут чок. Ону боттары тыптынып ап турарлар. Нормалап каан аъш-чемни Үстүү-Ишкинде Өртен-Арыг деп черде малчынар садыындан садып ап турар. Электри чырыы деп чүве чок. Акшашалыны база мырынай харык чок.

Бо малчын өг-бүле үр чылда мал малдап келген болгаш кадыы баксыраан. Ынчангаш Кызылда малчынар эмнелгезинге эмнедип чорааш келгеннер.

— Ол эмнелгеге өөм иштибиле бир ай ажыг эмнеттивис. Буттар, дискеттер хоочураан. Эки-даа эмнеттинмес чүведир — деп, Эзер-оол Бойдаевич шала хомудаан сеткилин илередип артып кагды.

Арагачы ДОНГАК.
Чөөн-Хемчик район.

ХОЙЖУ КООПЕРАТИВТЕРДЕ

Тес-Хем районунуң «Ак-Эрик» коллективтиг бүдүрүлге ажыл-агыйында 10 кооператив бар, оларның аразында 4 хойжу кооператив 1992 чылдың май айдан эгелеп ажылдап эгелээн. Коллективтиг бүдүрүлгеде ниитизи-биле 14352 хой бар, оон иштинде төрүүр хой — 6136 баш. Бөгүнге чедир 4127 баш хой оолдапкан, 4022 хураган онча-менди камгалап алдынган, ону үүс башка онааштыр алыр болза, ол амдыызында ниитизи-биле 66 хүү бооп турар.

Хой оолдаашкыны уламчылап турар, ынчангаш малчынарның ажылы қай чок бооп артпышаан, оларның кол-ла сорулгазы — малдың чаш төлүн онча-менди төрүдүп ап, камгалап алыры.

Хойжу кооперативтерден Шериг-оол Калданның база мал эмчизи Светлана Намзырайның удуртуп турары хойжулары ниитизи-биле черле багай эвес түннелдериг ажылдап турарлар.

Шокар-Хараган аттыг хойжу кооперативтиң малчынарының 1360 баш төрүүр хоюнун 902-зи оолдапкан, 893 хураган камгалап алдынган, хой оолдаашкыны уламчылап турар. «Шара-Нуур» хойжу кооперативте (даргазы Шоптаана Соян, мал эмчизи Март Сакпай) ажыл-иш база багай эвес. Ында төрүүр 2085 хойнун 1454-ү төрээн, арткан 599 баш хой ам-даа оолдап турар, камгалап алдынган чаш хураган — 1420, ону үүс башка онааштыр алыр болза, 67 хүү.

Чымыштыг иште малчынарның аразында хой оолдаашкының организастыг эрттирип, кызымак ажыл-ижин көргүзүп турарлар эвээш эвес. Оларга Байыр-оол Соян, Урана Ланаа, Владимир Калаа, Биче-оол Дамбыра, Серен-Шимит Калдан болгаш оон-даа өскелер хамааржыр.

Бүдүрүлгелериниң удуртукчулары малчынарта далган, мүн холуксаазын, өске-даа аъш-чемни чедирип берип турар. Хар бо чылын улуг чагган, малчынар эргежок чугула дузаны ап турар, ынчалзажок чамдык малчын коданнарда сиген эвээш, ону сөөртүр машина-техника чедишпес, өртек-үне улгатканыбиле бензин айтырыы база нарын бооп турар. Ынчалзажок малчынар хүлээнген херээ дээш шудургу ажылдап турарлар, ынчангаш кел чыдар Малчынар хүнү-биле база Самагалдай суурнуң 220 чыл оюн таварыштыр улам шудургу, кызымак ажылдаарын хойжуларта күзевишаан, мал оолдаашкыны үре-түннелдиг-ле болзунам деп күзен артым.

Даш-оол ТАНОВ.

ЧЫЛДАН ЧЫЛЧЕ

Бай-Тайга районда «Мурнакчы» совхозта уругларыбиле үр үелерде ниитиниң малын малдап келгеш, эки көргүзүглерни чедип ап келген херээжен малчынар каш-даа бар. Ындыгларга хоочун малчын Арышмаа Мандарааның хамаарыштырып болур. Ол чылдын-на төрүүр хой кадарын келген. Амгы үеде ооң коданында төрүүр 330 хой бар. Бо хүннерде хоюнуң 80 ажыг хүүзү оолдапкан, аны 300 хире хураган менди камгалап алдынган. Ам-даа төрүүр хойлар бар. Кыш улуг харлыг болгаш час үзап турза-даа, хоочун малчынның төрүттүнген хураганнары хорамча чок, улуг хойларының күжү күсү хевээр. Малчын ол хире хөй хураганнарны доруктуруп турза-даа, өскээртен сакманчы хереглевээн. Ооң улуг уруу Елизавета Хертек сакманчызы, дузалакчы кадарымызы эрткен чылын 11 класс дооскан оглу, үүгле үжеңээ. Хоочун малчынның өөнүн әр ээзи, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны чораан Чүгдур Мандараа үш чыл буруңгаар аарааш чок болза-даа, Арышмаа Мандараа уруглары-биле ол-ла хоюн улаштыр кадаргаш, мурнакчы адын салбайн, чылдан чылче, эки көргүзүглерни чедип ап келген.

Эрткен 1992 чылда ол төрүүр чүс хоюндан 95 хураганны камгалап, бир хойга онааштыр 2 кг дүктү кыргып ап, мурнакчыларның одуруундан үнмээн. Малчынның кадарчылап эгелээнинден бээр стажы 35 чыл. Бо хире үе иштинде чеже хойну өстүрүп, чеже дүктү, чеже эътти күрүнеге дужаганын санаары безин белен эвес.

Кызымаккай малчынның чугаазы-биле алырга, чаш төлдү менди алыры чайгы семиртилгеден кончуг хамааржыр. Мандарааларның чылдын-на чайлаглаар чайлаа Шүй бажы Узун-Хем. Ынаар, чайлаанче, май айда-ла баштайгы үнген оът-биле деңге көжүп үнгеш, сентябрьда кээр. Кыштаглаар кыштаа Чангыс-Терек бажы Кара-Даш деп чер. Шөлде кыштагларта көөрде, кедек чер. Олар чылдын-на кыштаанның чоогундан демнежип турган, 25 тонна чедир сигенни кылып аарлар. Эрткен чылын 22 тонна сигенни, көк-суланы кылып ап, совхозтан хөй мал чемидаа негевейн кышты ашкан.

Амгы мал оолдаашкынының кампаниязында Мандараалар база мурнуку одурутда санадып турарлар.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.

ГОЛЛАНДИЯДА—ТЫВА ФОЛЬКЛОР

Голландияда бо хүннерде эртип турар улуг фольклор байырлалында чеде берген бистиң Тыва Республиканың төлээлери эртемден Валентина Сүзүкей, Улуг-Хемден кыргыраажы болгаш сыгытчы Андрей Чүлдүм-оол база композитор, тыва ыр-хөгжүм хереселдериниге ойнаар мастер ыраажы Саая Бюрбе олар ук чурттуң улуг-улуг хоорайларын кезип, тыва ыр-хөгжүм талазы-биле боттарының талантызын бараалгадып, ол чериниң улустарының национал ыр-шоорун шинчилеп, сонуургап турарлар.

Тыва чериниң бо төлээлери май 9-та сөөлгү концертин аңаа бараалгаткаш, удавас чанып кээр.

АМ-ДАА УТПААН-ДЫР МЕН

Төөгүнүң арыннары

Өөр самыынының 30-ги чылдарда базза бир хартаачызы дижири Оолакай акыйны билир мен. Хевир-байдалын, үн-чугаазын эвес, а ачамның чугаалааны-биле оон адын Оолакай дээр чораан. Улуг-Хөндергей бажында Кажалыг-Аксы дээр кыштаавыска бис. Оолакай дээр акый бир дүне өөвүске хонган чүве. Өвүр черде дилги көвүдээн. Силер. ачы кижи багай кырган аъдынарны чылгыта салып кааш, оон кончуг аъттардан шилип мунуп турграш, барып дилгилеп көрүнер, акым, деп ачамга хөөреп орган чүве.

Эртенинде Оолакай чоруй барган. Ачам өөрүүрүнүп орну, харын дыка сезиктиг апарган органын дыныаан мен. Оолакайның ындыг кончуг эвдекэвилен болдунуң аалынче мени чүге чалап олурары ол? Чонаада кижи аът ачылаарга ыарам боду, ам аъттардан шилип муи-даа дээр. Черле чиктиг апарганын оон. Чоруурда өргииден будун артап бар чоруй, сыгырып эгеледи. Оонна ындыныалдыр сыгырып чоруй барды ийин ол. Кижи өскерлирге багай.

Ол-ла кыш төнүп чорда, часкаар кызын Оолакай суглар баштаан үймээнчилер октуг-бооларлыг аалывыска дүн ортузу хиреде киргеш. Чадаанаже батканнар, а ачам өгге орбаан, хуралдап чоруй барган. Ол чайын үймээнчилер бастырган, а каш артынчылары Моол чуртунче дезип киргеннер дээрзин дыныаан мен. Чадаана, Хөндергей шупту тайбынзыраан турган. Үймээнчилер бастыргандан бээр алды-чеди чыл хире чеде бергенде, оларның бир эжи Сарыг Канчыыр дээр акый болу-ла Өвүр кызыгаарынга кээп туттурган дээр. Ону Чадаанаже чедирип бар чораанревшериг акый база бистиң өөвүске хонган. Ачам аараааш, оон ырак мурнундала чок апарган чүве. Чүвени канчап билир дээш ревшериг акый кады өглериниң эр кижилерин чыып алгаш хонган. Ол ашактарга Сарыг Канчыырның хөөреп олурган чугаазынын ужу-кыдын ам-даа утпаан-дыр мен.

Сарыг Канчыырның өөрү, үймээнчилер артыы бир аалга турда, ревшериглер аар пулемет-биле ол аалды ажыр кезек боолагылапкан чүве-дир. Мындыг коргунчуг, чаъс октаанны чүгле тарбыдаар чепсек ам Тыва чүртүнга чүү дириг арттырар боор дишхеш, Моол чуртунче тын харанып, дезип киргеннер улус болган. Өөрүнүн саның ол чугаалаваан боор, а баштынчызы Куулар сумузунуң чагырыкчызы чораан Куулар Барынмаа. Оон ынай Мартаажык, бир караа селби Солумбил суглар бар. Өөрү туттураалынар дээрге-даа, Барынмаа мен туттурбэс мен, а боттарынар туттурунар дээш, дедир тепкеш турар кижи-дир. Ам С. Канчыырның бодунуң чугаазынче чоокшуладырын кызыдын көрейн:

— Бир катап сайыр ишти чер-биле каш-даа хоидур чоруп келген бис. Мээн мунган хөлгем кызырак бе чүве. Сөөлзүредир кызыраам туруп эгелээн. Өөрүм дүштеп алгаш. аъттанып чоруп турда, мен оларның соондан чаа кээп турар мен. А хонар черге өөрүм шагда-ла аштанып-чемненип алгаш, удуп эгелеп турда, мен чаа элейтир келгилээр мен. Бир-ле дүште өөрүм соондан калгыдып кээримге, улузум база-ла дыштанып каапкан, чоруурунга белеткеннип турлар. «Кижи хилинчектеп чоруур силер! Силер эвес болзунарза, кижи мынчаар түрен, көрбээнин көрүп, хилинчектеннип чоруур боор бе!» — дээш, Барынмаанын таалынын чара соп алган мен. Хары черге кара чаасканн канчаар кижи мен ам! Боостааже ажырар борбак тараам-даа чок!

— Сээн оон-даа чеп боор, дунмам — дээш. Барынмаа меңээ бир хап соктаан тараа уштуп берди. Бо-ла сайырдан үнмейн чоруунза, даарта-соңгузу хүн суг ак ховуга үне бээр сен. Оон элээн ыракта көк сыннар көстү бээр эвеспе. Ол сыннар эдектериниде аалдар черле турар черлер. Эки кижилерге таваржы бээр сен. Мен ам сени чүүн-биле-даа дузалап шыдаваамы бодун көрүп тур сен — дээш, оруун уламчылап чоруп каннар. Бистиң чедер черивис ам-даа талыгыр дишкеннер.

Даартазында багай кызыраамны хүнзедир калгыдып келдим. Хүн чүгүрүүнче кире бергенде, узун сайыр-даа төндү, шынап-ла, делгем ак ховуда үнүп келдим. Ыракла черде ак-көк тайгалар көстүп келди. Көрүп чоруп олурарымга, ыыаар-ла өглер хевирлери-даа көзүлген ышкэш болду. Элээн чоокшулап, хову чиргилчини чугалап келгенде көөрүмге, ылап-ла өглер. Кежээ, инек саап турда, ийи өг чаныпга чоокшулап келдим. Кызыраамны өртеп кааш, аалче чадаг кирдим. Мурнунда турар улуг ак өгже базыптым эвеспе. Аныяк хереэжен кижи ыттарын ай деп, мени өгже киирипти. Улут-даа өг. Өгнүн ишти шыргай-ла чүве. Угулзалыг аптаралар, алдын шокар үлгүүрге, улут-улуг барбалар. Өгнүн ээзи удавайн кире халып келгеш, меңээ улуг хөнек сүттүг сарыг шай, өремелиг аажы, быштак салып бергеш, катап-ла үне халыды. Саар иннээ хөй боор. Шыдаар шаам-биле чемненип алыр-дыр кылдыр бодаарымга-даа, боостааже чемниң ажыксавазы аажок. Эр кижилер ам келир-ле болгай, оларнын-биле эр ёзунуң шынгыы чугаазын канчап эрттирип алыр чоор дээш коргуп. сүрээдеп олур мен. Тудуп, баглай берзе, оон-даа дора!

Элээн орайтай бергенде, даштын аът даваны дагжап келди. Өгнүн хереэжен ээзи база үне халыды. Кончут-даа мөге шыырак эр кирип келди. Дегийт-ле экилешти. Эрнин үнүнде шугулдаан аян чок болду. Хереэжен ээ пашта хайнып турган эътти хола тавакка эккеп салды. Эр ээ кедергей-ле семис эътти аравысче чылдыр ндипкеш, шай иже берди. Холда дүшкен кижи канчаар боор, бүгү-ле төөгүмнү төө каап бергеи мен. Өгнүн эр ээзи баштай арай-хөөнүгт-хөөн чок дыныап ора, сөөлзүредир чүгээр чымчап келгеи, ынчалза-даа улуг хөөнүвээн. Бисте база ындыг дигилеп орган.

Уйгу-дышка чединмейн, аажок турып-могаан кижи чүү шоолуг үр чыткан деп мен, удавайн-на удаан боор мен. Чаа-ла чоорту оттуп чоруп орган мен. Хөй-ле эр кижилериниң чугаалажып олурарын дыныап чыттым. Чеже чыдар боор шимченип, ковайып келгеш, экилештим. Бо кижилериниң оода чаңгызы мени камгалаар болза деп бодалым-на бо! Өгде чаңгыс-даа хереэжен кижи чок болду. а эрлер он бир.

— Силер кандыг аймак-сөөктүн кижизи силер, хайыраатыр? Баштайгы айтырыг ол болду.

— Тыва кижи мен, хайыраатылар. Тыва.

Кайгап элдепсинген хевирлиг бот-боттарынче көрүштүлер. Бичии болгаш бот-боттарынлан билчип алдылар ышкаш. «Урянхай-даа» диштилер. Мээң хонган өөмнүн эр ээзин ол кижилер «дарга» дижип чугаалажыр болду. Суму даргазы хевирлиг.

Мени дыка үр айтырып-байысаап келгеш, ам-на оожумнадылар. Мени тутпаанар, улус ийи-чаңгыстап тарай бергеннер. Ол черде одаар ыяш ховар, ынчангаш ол курган сарлык өдээ чыып чоруп турган мен. Өгнүн ээлери назы-хар талазы-биле менден шоолуг ылгашпас улус: эр кижи менден 8 хар, а хереэжен кижи 5 хар улуг. Бир кежээ өгнүн эр ээзи мээк-биле шынгыы чугаа кылды. Улуг даргаларның меня тудуп алыр деп турарын, а бо даргам меңээ болчуп, аная-ла улус эдерип келген кижи-дир деп турарын билип алдым. Мээң кайнаар-даа чорбас аксы-сөзүмну алгаш, бис база сени аартыхтавас бис дээрзин ол меңээ сагындырган. Бир катап-ла өгнүн эр ээзи сээң меңээ турарыны чөпшээредип алдым деп өөрүшкүлүү сүргей чедип келген. Ол кежээ меңээ хой база дөгерткен, ажылгы-кежээмни көрүзер дээш, шырбайып-ла турган мен. Оон даартазындан эгелээш-ле, хой кадарын киирптим. Ынчалза-даа арай каразыыр, аът чаныпче чагдатпас. Чартык чыл чедип чоруй, ол өгнүн барык ээзи чыгыы апарган мен. Аъш-чемни бодум-на холдап ижип-чип алыр мен. Кожа аалдарга-даа хонгаш келиримге, мени аттынмастар. Сарыг, кара баштарлыг ак-ак хойларны үш чыл хире эдерип келдим.

Бир-ле күскээр кызын мени чылгыладып эгеледи. Аът мунупканым-биле олаакавыда дулгуяк кенни-биле сорулаалажып эгелээн мен. Ол чоннун чаңчылы мындыг: келин алырда, садып алыр. Өртээ алдан бөгба. Ынчангаш ашаа өлүрге-даа, ол уруг бээ-кунчуунидан чогуур эргеэн чок, аная бүгү назынында артар. Чаа ашакка баар апарза, ол ашаа уругунуң бээ-кунчуундан база алдан бөгбабиле садып алыр. Кижи өлүрген кижиниң шинтекли бөгба алдан бөгба. Ол дулгуяк келин уругже шаап турграш, ол аалдың

ХЕЙ-АЪДЫВЫС КӨДҮРҮЛГЕН

ТЕАТР

Март 22-28 хүннеринде Самара хоорайга болуп эткен чаңгыстың танцы-сам күүседикчилериниң болгаш чогаадыкчы балетмейстерлериниң II Бүгү-россия көрүлдезиниге канчаар киржип, кандыг түннелдиг болганывыстың дугайында кыска медээлер үнгүлээн-даа болза, ол дугайын делгеренгей бижиринии менден хей санныг танцысамга ынактар база чон дилеп турар. Ынчангаш кысказы-биле ук көрүлдени таныштырыксадым.

Тыва-выстың мурнундан В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрының танцы бөлүүнүң аныяк артистери Экер Сарыглар, Олег Даваа база мен бо улуг мөөрей-маргылдаага киржир аас-кежиктиг болдувус. Ынчангаш, бир-ле дугаарында, республиканың Культура яамызынга, театрнын удуртуп баштаар даргаларынга улуу-биле четтиргенивисти илередип, мындыг берге үеде акша-төгерик-биле дузалап, хей-аът киирген дээш черге чедир мөгейдивис.

Эткен улуг мөөрей көрүлдеге Россияның үжен ажыг улуг-биче область, крайлар, хоорайларындан 150 ажыг аңгы-аңгы нацияларның артистери киришкен. Москва, Санкт-Петербург, Орел, Уфа, Магадан, Оренбург, Петропавловск-Камчатский, Ульяновск, Иркутск, Улан-Удэ дээш, кандыызын чок дээр. Мындыг улуг хоорайлар аразынга Кызылывыс ады дыңналырга сеткиливис хапызындан өөрүп турдувус.

22-нин хүнүнде мөөрейнин киржикчилериниң чыглыр хүнү турган. Самараның филармониязынга 23-түн хүнүнде кежээкиниң 5 шакта көрүлдениң байырлыг ажыдышкыны база киржикчилериниң программага каш-дугаар санныг ойнаарының саазын тыртыышкыны (жеребьевка) болган. Ол жеребьевка үезинде мээн 13 дугаар санны тыртып алганым көрүкчүлерни, жюрини, киржикчилерни, сонуургаткан. Чүге дизе, 1990 чылда болган I дугаар көрүлдеге мен база-ла 13 дугаар санныг оюнум көргүскен мен. Жюриниң даргазы Пятницкий аттыг хорнун удуртукчузунуң оралакчызы, Россияның улустуң артизи А. А. Климов көрүлдени башкарган. Жюриге ССРЭ-ниң улустуң артистери Махмут Эсамбаев, О. В. Лепешинская дээш, танцы уран чүүлүнүн алдарлыг улуг артистери киришкен. Ол-ла кежээ Самара хоорайның Күрүнеинин ырының болгаш танцы ансамбли бодунуң оюн-тоглаазын белик деңнелге көргүскен.

24-түн хүнүнден эгелеп мөөрей-даа эгелээн. Чаңгыстың танцызының күүседикчилерин, ийи кижиниң күүседикчилерни база беш кижиден хей эвес биче ансамбльдер күүседикчилерни жюри аңгы кылдыр шиидип турган. Бис 4 танцы көргүстүвүс. Олег биле Экер тыва мөгелер самын база «Бурганга буруу миниишкини» деп ийи танцыны күүсеткеннер. Мен бодум хаанхерети күштүн самын база угааны үүп, сээденней берген кижиниң самын («Безумие») ойнадым.

Мен-даа канчаар, чүгле Экер биле Олег-ле эки ойнап, боттарының талантызын көргүссүн дээш девидеп, сүрээдеп, сагыш аарып, хей-аът көдүрер дээш маннап-ла турдум. Чеди хонук үргүлчүлээн мөөрейниң түннелинде мурнувуска турган берге арттарны шыдажып эртип, салып алган сорулгавыс күүсеттивис. Олег биле Экер «Бурганга буруу миниишкини» деп танцыны күүсеткени дээш, мен ол-ла танцыны чогаадып турганын дээш II Бүгү-россия көрүлдезиниң дипломантызы деп атты алдывыс. Өөрүнчүг, ынчалза-даа шын эвес хомуданчыг чоруктар жюриниңдаа талазындан, артистерин эккелген удуртукчуларынындаа талазындан тургулаан. Бир эвес ындыг таварылгалар эвес болза, бистин оюнувустун үнелели моон-даа бедик боор турганы чадапчок деп, чамдык балетмейстерлер-даа, киржикчи артистер-даа демдеглеп турдулар.

27-ниң хүнүнде кежээкиниң 6 шакта көрүлденин лауреаттарының болгаш дипломантыларының түннел конверти болган. Көрүлденин хагдыганыи чарлааш, киржикчилерни сценз кырынче чалаптарга, аңгы-аңгы национал хептерлиг Бүгү-россияның чоннарын көөрге чараш-ла чорду. Оларның аразынга Олег биле Экер база тыва идиктерлиг, бөрттерлиг, кежегелерлиг, содак-шудактарлыг девип саннап турда, мээң сагыш-сеткилим дойлуп, чоргааралым үлам дынзып турду.

Эш-өөрлеривис-биле чарлып чоруп тура, ам 1996 чылда болур 3 дугаар көрүлдете ужуражырывысты дууруштувус.

Четпестеривисти-даа, эки-даа талаларывысты көрүлде көргүскен. Ынчангаш четпестерни эдип-чазап турган, чедип алган чедиишкиннериниске доктаавайн, ажылдаарывыс күзенчиг. Хей-аъдывыс көдүрүлген. Мурнувуста чүгле ажыл-ла, ажыл.

Орлан МОНГУШ.
В. Көк-оол аттыг хөгжүмшин театрының кол балетмейстери. Бүгү-россия көрүлдезиниң лауреады.

Республика девискээринде болуп турар орук озал-оңдаан анализтеп орарга, хей кезиинде транспортту эзирик башкарганындан авариялар болуп турар. Чүгле эткен март айның дургузунда безин 9 аварияның түннелинде 3 кижи амы-тынындан чарылган болгаш 8 кижи бертинген болуп турар-дыр. Оон аңгыда Кызыл хоорай иштинге 3 авария болган. Ынчангаш КАИ чолаачыларга чамдык мындыг чүүлдерни сагындырып турар.

Март 9-та Кызыл —Тээли оруунуң Улуг-Хемде 106 километрниң участогунга Николай Ойнукайның башкарып чорааны Шагаан-Арыг автотранспорт будүрүлгезинге хамааржыр 73-54 дугаарлыг «КамАЗ» аңдарылган. Авария үезинде хыналдадан алырга, ооң чолаачызы эзирик болган. А пассажири ол-ла черге кемдээн.

55557 дугаарлыг шериг кезээниң офицери Вадим Губанов ВАЗ-21013 маркалыг хууда «Жигулизин» эзирик башкарып чорааш, баштай 10 харлыг оолду таварткаш, ооң соонда машиназын аңдарган. Шериг черинин удуртулгазы В. Губановка хамаарыштыр тускай хемчегни алыр апаар. Ол-ла үеде эртенгиниң 4 шак үезинде мотоцикл башкарып чораан Валерий Мальцев Оюн Күрседи кудумчузунуң чанында электри чагызынга шаштырган. Ооң түннелинде ол амы-тынындан чарылган, а каны чорааан пассажири кемдээн болганындан эмчиде чедирткен.

Ынчаарга чылдың эткен үш айларының дургузунда республиканың оруктарынга эзирик чораан чолаачыларның бурууузундан 20 улуг авария болган. (Эткен чылдың бо үезин алыр болза оон элээн эвээш турган). Бо удаада 8 кижи амы-тынындан чарылган, 23 кижи аңгы-аңгы кемдээшкиннерни алган. Мындыг байдал Тес-Хем, Каа-Хем, Улуг-Хем, Сүт-Хөл районнарда көвүдеп турар. Бо районнарда болгаш Ак-Довурак хоорайда ындыг чергелиг чүүлдер эвээжевейн турарын айтыр херек. Чүге дизе авария кылган чолаачыларнын саны ында хей болуп турар.

Тыва Республиканың Президентизинин 1992 чылдын ноябрьда үндүргени «Тыва Республиканың девискээринге арага кылыгларын киир сөөртүрүн болгаш ону садыгларын чурумчудар хемчеглер дугайында» Чарлыынын үнгениинден бээр каш-ла ай эткен. Ындыг-даа болза Ак-Довурак — Абаза оруунуң Алашта турар эрттирилге-хыналда пунктузунга кылган саназашкыннарының түнелинде 12 муң литр ажыг арага аймаан киирген болуп турар. Араганы хей кезиинде аңгы-аңгы хааржактарга, канистрлерге болгаш доскаарларга киир сөөртүп турар. Чижээлээрге, Кызыл — Абакан оруунуң Шивилигде турар эрттирилге-хыналда пунктузунга болган хынаашкыннардан алырга, мындыг фактылар илерээн. Хакасияның Бей-Булун деп суурда чурттап турар хамааты А. М. Шмидт март 18-те чаңгызы-ла 20 литр ишкир 3 канистр ишти спиртти Тываже эккел чораан. Март 10-да Красноярск ГЭС-тиң автобудурүлгезинин чолаачызы Виктор Круглов «КамАЗ»-ка 2320 шил водканы чүдүрүп алгаш киирип орган. А ооң эртенинде «Агроүлетпүр транс-1»-ниң чолаачызы хамааты Шандин базала «КамАЗ-ка» 400 хааржак водканы чөпшээрел чок сөөртүп чораан. Ынча хей араганың херээ чүл? Ындыг айтырыг тургустунуп келир. Арага кылыгларын чөпшээрел чок сөөртүп чораан хамаатыларны Бии-Хем районнуң иштики херектер килдизинге херээн оттурган.

АРАГА СӨӨРТҮП ЧОРААШ...

КАИ экраны

Марттың эгезинде Абакан—Кызыл аразынга чоруп турган автобустун пассажири А. С. Миндрима 36 шил «Ройал» деп спиртти бодунга сөөртүп чораан болган. Ол-ла үеде ол рейстин база бир пассажири хамааты Григорьева 36 литр спиртти сөөртүп чораан.

Февраль 10-да Красноярск крайның «КамАЗ» башкарган чолаачызы В. Л. Бакулин 5300 литр спиртти чөпшээрел чок сөөртүп чораан. «Олимпиада» деп кооперативтиң чолаачызы А. В. Аникиенко мырнай будун цистерна (!) ишти спиртти Тываже эккел чорааш туттурган. Бо хамаатыларны шуптузун Бии-Хем районнун милиция салбырынга чедирген. Бир эвес Президентинин Чарлыының үнгениниң соонда бо кижилернин эккел чораан арагаларын чаңгыс черге чыыр болза, бүдүн хемчигешдээ үүп кээп болур турган боор.

Эткен кварталдың дургузунда ИХМ-ниң КАИ ажылдакчылары оруккa 10 муң ажыг аңгы-аңгы чурум үрээшкиннерин илереткен. А руль артынга эзирик чораан 613 чолаачыны үезинде тудуп, илеретпээн болза, коргунчуг үүлдер боолу болуру чугаажок турган. А эткен кварталдың иштинде оруккa эзирик чорааны дээш 101 чолаачының шынзылгаларын аңгы-аңгы үелерге хавырган. Оларның аразындан 59 кижи улус ажыл-агыйының аңгы-аңгы черлериниде ажылдап турар. 450 кижини аңгы-аңгы акша түңүнге торгааган. А апрель айдан эгелеп, Россияда эң биче шалып 4 муң рубль ажып турар болгай. Ынчангаш ам торгаалды кылырда, эң биче шалыңны санап тургаш, чорудуп эгелээн. Чижээлээрге, Россия Федерациязының Административтиг кодекзинин 120 дугаар чүүлү ёзугаар чолаачылаар эргезин чок чораан хамаатыларны эзирик чораан байдалы дээш 2-3 эң биче шалын хемчээли-биле торгаар. Ынчап кээрде ол торгаалдың хемчээли 8550 рубльден 12 муң 825 рубль чедип болур. А бир эвес чыл дургузунда ийи катап эзирик чоруур болза, 3-4 эң биче шалынның хемчээли-биле торгаар. А ол дээрге 12 муң 825 рубльден 17 муң 100 рубль чедир өзер.

Бир эвес эзирик чорааш, мурнунда үеде чолаачылаар эргезин казыткан кижилер база катап эзирик туттурар болза, ол торгаалдың хемчээли 21 муң 375 рубль чедир өзер

Бир эвес эткен кварталдың түннели-биле алыр болза, республика девискээринге 75 авариялар болган, 21 кижи амы-тынындан чарылган. 84 хамааты кемдээн болуп турар. 6 районнарның девискээринде авария саны көвүдеп. Ол дээрге Каа-Хем, Тес-Хем, Танды, Чеди-Хөл, Тес-Хем районнар, Ак-Довурак, Кызыл хоорайлар-дыр. Бай-Тайга, Улуг-Хем, Эрзин, Чеди-Хөл, Бии-Хем районнарда, Кызыл, Ак-Довурак хоорайларда аварияга таварышкаш, амы-тынындан чарылган кижилериниң саны хей болуп турар.

Сөөлгү үеде транспортту оорлаар чорук көвүдеп турар. 75 кезек аңгы-аңгы транспортту оорлаан, оон 45 хире хуузун республиканың иштики херектер органнарының ажылдакчылары, оон иштинде оорлаткан бүгү транспорттун 70 хуузун КАИ ажылдакчылары тудуп илереткен.

Виктор ОЩЕПКОВ.
КАИ-ниң улуг инспектору, милицияның майору.

ӨРТЭЭ УЛГАТСА-ДАА

Чагыдылга – 93

1993 чылдың ийиги чартыының солуниар болгаш журналдар чагыдылгазы Бай-Тайга районунуң бүгү бүдүрүлгелеринде, организацияларында, ажылчы чоннуң ортузунда бо хүннерде кидин түлүк чоруп турар. Бо чугула кампанияны чогуур үезинде организастыг эрттирер дээш районнуң харылзаа белдириниң удуртулгазы (начальниги О. Т. Монгуш, начальниктиң чагыдылганы дорт харылаар оралакчызы К. Х. Маадыр) тодаргай хемчеглерни алган. Солуннарны болгаш журналдарны чагыдарының чурумунуң, оларның өртек-үнезиниң дугайында тайылбырны суурларда харылзаа салбырларының ажылдакчыларына, почтачыларга берген. Оон аңгыда бо чугула ажылда районнуң харылзаа белдириниң бухгалтерия аппарадының ажылдакчыларын хаара тутканы.

Чагыдылганы чугулага көрүп, чон ортузунга суртаал ажылын чорудуп эгелээниниң түннелинде бо үеге чедир районда төп солуннарның, журналдарның, «Шын», «Тыванын аныяктары», «Эне сөзү» солуннарның чагыдылгазы өскелерден элээн көвүдээн. Ылаңгыя бистиң республикада неделяда эң-не хей үнер (беш катап) «Шын» солунну бо хүннерге чедир 200 ажыг кижи чагыдып алган. Ооң дараазында «Тыванын аныяктары», «Эне сөзү», «Тыва Республика» солуннары чоруп орар. Солуннар болгаш журналдар чагыдылгазы Бай-Тал, Тээли суурларда элээн организастыг чоруп турар. Бай-Талда харылзаа салбыры (начальниги Диизеңмаа Хертек) ажылын багай эвес организастаанының түннелинде 56 «Шын», 38 «Тыванын аныяктары», 27 «Эне сөзү» болгаш өске-даа солуннар, журналдар чагыттынган. Бо дээрге өске суурлардан дээре көргүзүг болур. Район төвүнде байдал багай эвес, мында чагыдылганы сес кижи организастап турар.

Районда солуннар болгаш журналдар чагыдылгазын харылаар харылзаа белдириниң начальнигиниң оралакчызы К. Х. Маадыр онаашкан ажылынга бедик харысалгалыын көргүзүп, өскелерге шыңгыы негелделиг болуп турар. Ол боду коллективтерни кезип, удуртукчулары-биле ужуражып, чагыдылга айтырынын чогумчалыг шиитпирлээр тодаргай ажылды чорудуп турарын мактаар апаар.

Каткак-оол Хомушкуевич Маадырга ужурашкаш, «Шын» солунну кайы хире чагыдып турарының байдалын сонуургап айтырган мен.

— «Шын» солуннуң бо чылдың ийиги чартыында чагыдар өртээ элээн аартаан деп чон санап турар. Ындыг-даа болза хамык чүвениң өртек-үнези улгадып турар бо берге үеде ол ындыг болур ужурлуг дээрзин олар кончуг эки билип турарлар. Саазын өртээ, типография чарыгдалы, солун сөөртүп чедирериниң үнези улгаткан болгай. Солуннуң чагыдар өртээ улгаткан-даа болза, ону чагыдып албас мен дээр кижи ховар болуп турар. Ажылынга, амыдыралынга ажыктыг, хей чаа солун медээлерни, сүмелерни берип турар, номчуп өөренип, чаңчыгып калган солунун чагыдып алыр күзелин улус илередип турар. Амдыызында чамдык коллективтерде акшакөпеек арай чок, ынчангаш чагыдылга саадай берди. Байтайгажылар солун, сеткүүл номчуурунга кончуг сундулуг улус. Бистиң санап турарывыс-биле алырга, бо ийиги чартык чылда адак дээрге 1500 ажыг экземпляр «Шын» солунну чагыдып алыр ужурлуг бис. Оон хей-даа болур чадавас. Бирги чартык чылда «Шын» солунну ийи муң ажыгны район чагыткан —деп. харыыны ол берди.

Бай-Тайга — республикада эң-не хей солуннар, журналдар чагыдар районнарның бирээзи. Бо чылдың ийиги чартыында база-ла эвээш эвести чагыдып алыр дээрзинге бүзүрээр апаар. Ам сорулга болза, чагыдылганы чогуур хуусаазында эрттирер организастыг ажылды чорудары болурун дугуржуп чугаалаштывыс.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧӨПТҮГ ЧОРУК ТИИЛЭЭР

1930-40 чылдарда болгаш 50 чылдар эгезинде Тывага болган политиктиг репрессияларга таварышканнарның чоок төрелдериниң хей удаа дилээнин ёзугаар журналист Алексей ДУГЕРЖАА чоокта чаа республиканың Дээди Совединге баргаш, Тыва Республиканың улус депутады, Дээди Соведтин Президиумунун политиктиг репрессияларга таварышкан кижилерни агартыр айтырыглар талазы-биле кол специализи Базыр Даваевич МОНГУШТАН элээн каш айтырыгларнын тайылбырын алган.

Айтырыг. «Тыва Республикага политиктиг репрессияларга таварышканнарны агартыр талазы-биле хемчеглер дугайында» Тыва Республиканың Дээди Совединин Президиумунун 1992 чылдын июль 14-те күлээп алган № 333 доктаалын ёзугаар республика комиссиязы тургустунган болгай. Ынчаарга политиктиг репрессияларга таварышканнарны агартыр талазы-биле ол комиссияның составынга кандыг албан-дужаалдыг кижилериниң киргенин билип алырын хей номчукчулар күзеп турар.

Харыы. Политиктиг репрессияларга таварышканнарны агартыр талазы-биле бистин республиканың комиссиязын «Политиктиг репрессияларга таварышканнарны агартыр талазы-биле комиссиялар дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунга дүүштүр дараазында составтыг кылдыр тургускан: М. С. Козлов—Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазының оралакчызы, комиссияның даргазы, Б. С. Шыырап — Тыва Республиканың Чазаанын Даргазының оралакчызы, комиссияның даргазы, Н. А. Ондар — Тыва Республиканың Дээди Совединин эрге-хоойлу политиказының талазы-биле комитединин даргазы, С. Д. Киров—Тыва Республиканың чонунун социал камгалал министри, К. Д. Ондар — Тыва Республиканың сан министри, Ч. А. Удумбара — Тыва Республиканың айыл чок чорук министри, А. П. Дамба-Хуурак — Тыва Республиканың прокуроры, В. Ф. Чадамба — «Шын» солуннун кол редактору, М. Б. Достак-оол —«Мемориал» нинтилелинин даргазы. Политиктиг репрессияларга таварышкан кижилерни агартыр талазы-биле республика комиссиязының дугайында дүрүмү ол доктаал-биле балыглаан.

Айтырыг. Республика комиссиязының бүрүн эргелериниң дугайында тайылбырлап берип көрүпеем, Базыр Даваевич.

Харыы. Политиктиг репрессияларга таварышканнарны агартыр талазы-биле республика комиссиязының дугайында дүрүм ол комиссияга эргежок чугула бүрүн эргелерни берип турар. Чижээ, судтарнын, шериг трибуналдарының, прокуратураның, күрүненин айыл чок чоруунун, иштики херектер органнарының архивтерин, Тыва Республиканың девискээринде өске-даа архивтерни хостуг көөр, комиссияның ажылынга эргежок чугула барымдаалыг материалларны болгаш өске-даа медээлерни күрүне эрге-чагыргазынын база эргелеп-башкарылга органнарындан, хей-нинти организацияларындан негээр, агартылга ажылының чоруп турарының дугайында күрүне эрге-чагыргазынын болгаш эргелеп башкарылганын хамаарышкан органнарының удуртукчуларынын отчёттарын дыңнаар, ол айтырыглар талазы-биле хыналданы чорудар, түннелдер кылып бээринге специалистерни киириштирер эргелиг. «Политиктиг репрессияларга таварышканнарны агартыр дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун ботандырары-биле холбашкан айтырыгларга хамаарыштыр саналдарны Тыва Республиканың Дээди Совединин Президиумунга чугаалажып көөр кылдыр киирер.

Айтырыг. Политиктиг репрессияларга таварышканнарны агартыр талазы-биле Кызыл хоорай болгаш районнар комиссияларын кажан тургусканыл, оларны кымнар удуртуп турарыл?

Харыы. «Политиктиг репрессияларга таварышканнарны агартыр талазы-биле хоорай болгаш районнар комиссияларының дугайында» Тыва Республиканың Дээди Совединин Президиумунун 1992 чылдың декабрь 16-да 388 доктаалынга дүүштүр районнарда болгаш Кызыл хоорайда комиссияларны тургускан. Районнарда комиссияларны колдуунда районнар Советтериниң даргалары, а хоорай комиссиязын Кызыл хоорайның улус депутады Ч. Х. Ооржак удуртуп турар. Ынчаарга политиктиг репрессияларга таварышканарнын бүгү айтырыгларын хамыктын мурнунда районнар болгаш Кызыл хоорай комиссияларының мурнунга моон соңгаар тургузары үүлдүг болур: ол айтырыгларны ук комиссиялар эчизинге чедир сайгарар, шиитпирлээр хүлээлгелиг. Самолетка, автобустарга чоруурунун билет өртээ кедергей бедээн бо үеде хамаатылар республика төвүнче шүүдеп чорук кылбайн, бодунун айтырыгларын тус чернин комиссиязынга шиитпирледип ап болур. Ынчалзажок республика комиссиязы ол айтырыгларны шиитпирлээринден дашкаар туруп болбас дээрзин демдеглеп каар бодаан мен.

Айтырыг. Кызыл хоорай болгаш районнар комиссияларының даргаларының семинарын бо чылдың апрель 20-де эрттирген. Анда кандыг айтырыгларны сайгарып көрген ирги, Базыр Даваевич?

Харыы. Политиктиг репрессияларга таварышканнарны агартыр талазы-биле ол комиссияларының сорулгаларының дугайында республика комиссиязының даргазы М. С. Козловтун, политиктиг репрессияларга таварышканнарны агартыр чурумунун дугайында республика прокурорунун улуг дузалакчызы С. А. Бузыкаеванын, политиктиг репрессияларга таварышканнарны агартыр айтырыглар талазы-биле дилег кылырының чурумунун дугайында Тыва Республиканың айыл чок чорук министри Ч. А. Удумбаранын, репрессияларга таварышкан кижилерге чигелделер тыпсыр чурумунун дугайында Тыва Республиканың чонунун социал камгалал министри С. Д. Кировтун, хавырткан эт-хөренгинин өртээн доктаадырын, эгидериниң база хосталгазын казытканнар хуусаа эрттирер черге турган үезин дээш акша эгидиишкинин тыпсыр чурумунун дугайында Тыва Республиканың сан министринин оралакчызы Ф. Ф. Бжитскихтин, «Мемориал» нинтилелинин ажылынын дугайында ук нинтилелдин даргазы М. Б. Достак-оолдун илеткелдерин семинарнын киржикчилерин дыңнаан. Олар илеткелчилерден айтырыгларны салган, санал-оналдарын солушкан.

Айтырыг. Политиктиг репрессияларга таварышкаш, шаажылаткан кижилерни хөөген чер тывылган бе?

Харыы. Ам дээрезинде тывылбаан. Ол бачыттыг черни билир кижилер ак сеткилдин-биле айтып бербээни дыка хомуданчыг. Шаажылал кылып турган черни черле тывар апаар, ол сорулга-биле дилээшкиннерни үргүлчүлеп турар болгаш эчизинге чедир уламчылаар бис. Ук черни билир азы оон кайда чыдарын дыңнаан хамаатылар республика комиссиязынга кээп дыңнадырын солун дамчыштыр дилээр бодай-дыр мен.

Айтырыг. Политиктиг репрессияларга таварышкан чеже кижини амга чедир агартып, оларның арыг-чаагай адын катап тургусканыл?

Харыы. Бистиң республикага ниитизи-биле 1036 кижинин хөрээн катап көрген, оларнын иштинден 781 кижини агарткан, оон артканнарын агартпаан азы оларнын херектери ам-даа тывылбаан.

Айтырыг. Мен бодум Ак-Туруг чурттуг кижи мен. 1940 чылдын күзүнүнде Ак-Туруг чурттуг Монгуш Көк-оолду, Монгуш Базырны, Монгуш Сайыыны, Кызыл-Даг чурттуг Монгуш Намнанны, Монгуш Түмен-Байырны айыл чок чорук органнарынын чажыт агентизинин нүүлүлээшкининг бижиин ёзугаар ТАР-ның Эрүү дурумунун 12 болгуш Базырның амгы үеде Чаа-Хөлдүң Булун-Теректе чурттап чоруур уруу Монгуш Хава, а ол ышкаш Монгуш Көк-оолдуң оглу Михаил Назыты Чөөн-Хемчик районунун Чыраа-Бажындан билдириишкин бижээн. Оларнын адаларының херектерин сайгарып көөр кылдыр 1993 чылдың март 10-да Тыва Республиканын Дээди судунче чоруткан бис. Репрессияга бежен ажыг чылдар бурунгаар таварышкан ол кижилернин херектерин канчаар көрүп турарын Тыва Республиканың Дээди судунун канцелярия чериниде бо чылдын апрель 26-да сонуургап айтырган мен. Ук херекти сайгарып көөрү бирле чылдагаан үржүүнде элээн саадап турар болду. Ынчаарга шиитпирген болгаш шаажылаткан өске-даа ол араттарның чоок кижилери адаларының херектерин эде көөр дугайында билдириишкиннерни республика комиссиязынга дарыы киирери, ук херек маргылдаалыг болганда, оларның эргелерин болгаш эргеажыктарын камгалаар болчукчуну тып алыры чугула болгу дег-дир.

Айтырыг. Монгуш Көк-оолду, Монгуш Базырны Тыва Республиканың Дээди судуу бир эвес агартпас болза, оларның ажы-төлү хомудалды Россия Федерациязының Дээди судунга азы Россия Федерациязының Чингине прокурорунга киирип болур эргелиг бе?

Харыы. Кайы-даа үстүү органнарже хомудалды хоойлуудулгада көрдүнген чурум ёзугаар доктааткан хуусаазында киирип болур.

Айтырыг. Монгуш Намнанын, Монгуш Түмен-Байырын, Монгуш Сайыынын хөрээнге хамаарыштыр Тыва Республиканын прокуратуразынын 1965 чылда болгаш сөөлгү үеде кылган түннелдери-биле оларның ажы-төлү чөпшээрешпейн Красноярск крайдан азы Хакас Республикадан хамаарышпас прокурор чалаар бис деп турар. Ол дугайында чүү чугаалап болур силер, Базыр Даваевич?

Харыы. Репрессияга таварышканнарнын чоок кижилериниң ол күзелинге моондак кылып болбас деп санаар мен.

Айтырыг. 30 чылдар эгезинде Тывага политиктиг репрессияларга таварышканнарнын чамдык херектерин моол дыл кыырынга бижип кылган болуп турар. Ону канчаарыл?

Харыы. Очулдурар апаар. Бо дээрге дыка нарын айтырыг. Моол дылдан тыва дылче очулганы кылып турар чүгле чангыс кижи бар — хүндүлүг Кыргыс Дадаевич Аракчаа. Эрги моол бижикти болгаш моол дылды дыка эки билир ол аканын дузазы-биле 30 чылдар эгезинде моол дылда бижиттинген херектерин тывазынче очулгазын организастаар бис.

Айтырыг. Тыва Чазаанын баштайгы даргаларының бирээзи болуп турган Буян-Бадыргыны 1932 чылда шиидип, боолап кааны ам билдине берген. Ол кижинин хөрээн эде көөр бе?

Харыы. Ол айтырыгны кичээнгейлиг өөренип көөр апаар.

Айтырыг. Политиктиг репрессияларга таварышкан, өлген сөөлүнде агарткан кижилериниң чоок төрелдериниге социал чигелделерни тыпсып турар бе?

Харыы. Политиктиг репрессияларга таварышкаш, өлген сөөлүнде агарткан кижилериниң чоок төрелдериниге социал чигелделер дугайында документиниң төлевилелин Россия Федерациязының Дээди Совединин хамаарышкан комиссиязында ам белеткеп турар.

Айтырыг. Политиктиг репрессияларга таварышкан, өлген сөөлүнде агарткан кижилернин хавырткан эт-хөренгизинин өртээн оларнын эң чоок кижилериниге эгидип берип болур бе?

Харыы. Ийе, чоок садгалдарынга эгидип болур. Бистиң республикага 1989 чылга чедир ортумаа-биле 5 бода малдың, 20 хой, өшкүнүн (ынчаарда хууда мал тударының норма-чижээнге өйлештир) өртээнден ажыр эгитпейн турган. Ол үеге чедир эгидиишкин алган хамаатылар норма-чижекте айытган сандан ажыр хавырткан малдын чедир эгиттинмээн өртээн немей эгидер дугайында билдириишкиннерни киирип болур. Ынчаарга хавырткан эт-хөренгинин эгидер өртээн 1992 чылдын июль 1-нин сөөлүнде хамаатыларнын киирип келген билдириишкиннерин чогуур шынзылгаларын барымдаалааш, 10 катап, а 1993 чылдын январь 1-ден соңгаар — 15 катап өстүргеп. Оон чылдагааны — өртектерин белээрин.

Журналист. Тодаргай болгаш чугула тайылбырны берээнинер дээш, силерге четтирдим.

Төрүттүнген хүнүнер-биле!

Бистиң ынак аававыс **Ольга Салчаковна ТАНДАР** май 9-та 50 харлаар. Ол 30 чыл иштинде республиканың хереглекчилер нинтилелинин шугумунга ревизорлап, бухгалтерлеп ажылдап келген болгаш амгы үеде Монгун-Тайга районунда кассирлеп турар. Ольга Салчаковна беш уругларны өстүрүп кижизиткен хүндүлүг ие. Олар шупту тускай эртем-билигин чедип алганнар.

Хүндүлүг аававыстың кел чыдар юбилейин таварыштыр кан-кадык, аас-кежиктиг, өөрүшкү-маңнайлыг болурун сеткиливис ханызындан солун дамчыштыр күзедивис.

Өөнүң ээзи Шой-оол Иргитович Намы, уруглары: Галя, Аян, Буян, Виктор, Алдынай, күдээзи Орлан, угбазы Дина, дуңмалары: Тамара, Антуан, Изольда Тандарлар, кезии Салбакай, уругларының уруглары.

Үскүү 25.3 хуу курраг сүт-сливкини организация садын турар. Оон шынары тергиин эки. Даараныр машина хемелерин тып бээр талазы-биле чагыларны хүлээп ап турар. **Харылзажыр телефону 2-48-06.**

◆ ◆ ◆

Бир путевка өртээ 70 муң рубль.

Немелде тайылбыр алыры-биле дараазында адрести ажыглап болур: **Кызыл хоорай, Кызыл партизаннар кудумчузу, бажын № 38, аалчылар бажыны, телефону 3-40-20.**

«Спутник» деп аныяктарның делегей туризминин Тывада бюрозу дараазында путевкаларны сүмелеп турар:

Моолга баарының (Улангом) — 1993 чылдың июнь 7-11, 21-25, 26-30 хүннеринде.

КИНО

АПРЕЛЬ 30-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Ажыг ай» (2 сериялыг) 9.40, 12.30, 15.20, 18.10. Видеозал: **«Бурунгу шаг хүрээзиниң эртинелери»** (Индия, 2 сериялыг) 10.30, 13.30, 16.30 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Фишист — илдең хартыга-дыр» 9.00, **«Ногаан дош»** 10.50, 13.10, 17.40, **«Ийи дакпыр согуг»** 15.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Чевег хааржаанче боолашкын» 14.00, 16.20, 18.40 шактарда.

Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Чазаа Ада-чурттун Улуг дайынының киржикчизи, Украинаның Деражно суурунун база Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы. ИХЯ органнарының хоочуну, халажылгада майор

Алексей Карашпаевич АК-ООЛДУН

үр аарааш 1993 чылдың апрель 28-те амыдыралының 81-ги чылында мөчээнин хараадал-биле дыңнатпышаан, ооң өг-бүлезинге, төрелдериниге болгаш чоок кижилериниге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының коллегиязы болгаш хоочуннар чөвүлели Ада-чурттун Улуг дайынының болгаш иштики херектер органнарының хоочуну, иштики албанның халажылгада майору

Алексей Карашпаевич АК-ООЛДУН

үр база аар аараанының соонда 1993 чылдың апрель 28-те амыдыралының 81-ги чылында мөчээнин хараадал-биле дыңнатпышаан, ооң төрелдериниге болгаш чоок кижилериниге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Чазаа «Шын» солуннун редакция коллективи.
Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редактор нун оралакчызы), М. М. Саая (харыысалгалыг секретарь) В. М. Сат К. К. Сат (кол редакторнун оралакчызы), Н. С. Эрген.
РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер— 3-34-26; кол редакторнун оралакчылары—3-33-91, 3-34-17 харыысалгалыг секретарь—3-34-02; оралакчызы — 3-45-93

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, нинтилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар—3-34-19; — 3-34-98; улетпүр — 3-34-49; 3-36-73; кедээ ажыл-агый — 3-41-16; культура, улус өөредилгези болгаш чогаал—3-39-15; 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа—3-39-03; корректорлар—3-41-23 үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92, 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлаалга болгаш медээлер министерствозунун чанында парлаалганын. медээлернин хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге буруткеттинген

Буруткеттинген дугаары — Т-00007

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодаллары редакцияның туруму-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлаалга болгаш информация министерствозунун типографиязы: Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаалга амазы. Тиражы 25.146. Индекс 54240.

Чагыг № 81.